

B
U
L
L
E
T
I
N
K
N
O
B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2014 3

JAARGANG 113, 2014, NUMMER 3

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
(Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Prof. dr. Lex Bosman (Universiteit van Amsterdam)

Dr. Fredie Floré (Vrije Universiteit Amsterdam/
Universiteit Gent)

Dr. Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft)

Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Dr. Gabri van Tussenbroek (Bureau Monumenten &
Archeologie Amsterdam/Universiteit Utrecht)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Leo Reijnen (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie:

www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur

Postbus 5043, 2600 GA Delft

T 015 278 15 35

info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Algemeen: € 69,50; t/m 27 jaar: € 26,50;

vanaf 65 jaar: € 53,00; instellingen: € 132,50.

Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd.

U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft

T 015 278 15 35

info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. H.J.J. Lenferink (voorzitter), Drs. H.P. Jansen

(vice-voorzitter), Dr. mr. G. Medema (secretaris),

Dhr. A.P.P. Met (penningmeester),

Mw. Ir. J.J. de Graauw (lid), Dhr. P.J.A. Baars (lid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK NPN drukkers, Breda

INHOUD

- 113 **REINOUT RUTTE EN BRAM VANNIEUWENHUYZE**
Stadswording in de Lage Landen van de tiende tot de vijftiende eeuw. Een overzicht aan de hand van vijfhonderd jaar ruimtelijke inrichting
- 132 **GHISLAIN KIEFT**
De Medusa in de aegis van Hendrick de Keyser. Vorm en functie van een ornament op het grafmonument van Willem van Oranje (1614-1623)
- 145 **JOZEFIEN FEYAERTS**
De architect als ambtenaar. Philippe Van Boxmeer (1863-1955) aan het hoofd van de Mechelse bouwadministratie (1893-1913)
- PUBLICATIES**
- 163 A.G. Jongmans, M.W. van den Berg, M.P.W. Sonneveld, G.J.W.C. Peek en R.M. van den Berg van Saparoea, *Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik* (recensie Wim Denslagen)
- 164 Marieke Berkers et al., Koos Bosma (eindred.), *Schiphol megastructuur. Ontwerp in spectaculaire eenvoud* (recensie David Peleman)
- 166 Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, *Stained Glass in the Netherlands before 1795. Part I The North. Part II The South* (recensie Jos Koldeweij)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Grafmonument Willem van Oranje: 'tronie ende tusschen hangende festoenen van bronse' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Achterzijde: De vroegrenaissance-gevel van het huis Hemelrijk aan het eind van de negentiende eeuw (Stadsarchief Mechelen)

© 2014 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

- Historische stedenatlas (onderdeel European Historic Towns Atlas)
- Historische atlas (uitgegeven door SUN of Vantilt)
- △ Historische stedenatlas van België en verwante atlassen
- × Stadsmonografie
- ◇ Archeologische en/of bouwhistorische studie
- Stad omstreeks 1400

1. Kaart van de Lage Landen waarop per stad is aangegeven wat voor soort studies voorhanden zijn. De titels van deze studies zijn te vinden in de volgende noten: *Historische stedenatlassen*, noot 9; *Historische atlassen*, noot 10; *Historische stedenatlassen van België en verwante atlassen*, noot 11 t/m 14; *Stadsmonografieën van Nederland en België*, noot 16 en 17; *Archeologische en/of bouwhistorische studies*, noot 19.

STADSWORDING IN DE LAGE LANDEN VAN DE TIENDE TOT DE VIJFTIENDE EEUW

EEN OVERZICHT AAN DE HAND VAN VIJFHONDERD JAAR
RUIMTELIJKE INRICHTING

In de Middeleeuwen bestonden de Lage Landen uit een lappendeken van vorstendommen en heerlijkheden, waaronder het hertogdom Brabant, het Sticht Utrecht en de graafschappen Vlaanderen, Holland en Gelre.¹ Deze gebieden lagen bij de Noordzee en in het mondingsgebied van belangrijke rivieren zoals de Rijn, de Maas en de Schelde. Dankzij deze uitermate gunstige geografische ligging ontwikkelden de Lage Landen zich vanaf de tiende eeuw tot een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa.² Het gros van de steden in het tegenwoordige België en Nederland ontstond tussen de tiende en de vijftiende eeuw.

Naar de verstedelijking in de Lage Landen is veel onderzoek gedaan. Vanuit verschillende invalshoeken, zoals de rechtsgeschiedenis, de economische geschiedenis, de sociale geschiedenis, de historische geografie, de archeologie en de bouwhistorie, werden uiteenlopende thema's en periodes onder de loep genomen. Het is echter opvallend dat naar de plattegrond en de ruimtelijke inrichting van de steden, dikwijls aangeduid met de term stadsmorfologie, buitengewoon weinig vergelijkende studie werd verricht. Wel verscheen een aanzienlijk aantal historische atlassen over individuele steden en stadsmonografieën waarin aandacht wordt besteed aan morfologie, maar overzichtsstudies zijn zeldzaam en syntheses moeten met een lantaarntje worden gezocht.³ Bovendien is grensoverschrijdend onderzoek schaars: het gaat alleen over België of alleen over Nederland. Nationale en regionale grenzen spelen de onderzoekers duidelijk parten. Dat is jammer, omdat het proces van stadswording beter kan worden begrepen door te kijken naar de ruimtelijke implicaties en door het te beschouwen in de bredere context van de Lage Landen. Dat hopen wij met dit verkennende artikel duidelijk te maken.

We doen een poging om een overzicht te geven van de stadswording in de Lage Landen, waarbij de plattegrond en de ruimtelijke inrichting van de steden het uitgangspunt vormen. Om te beginnen gaan we in op zowel de Belgische als de Nederlandse literatuur die relevant is voor stadsmorfologisch onderzoek. Hieraan wordt een substantiële paragraaf gewijd, voorzien van uitgebreide literatuurverwijzingen, omdat deze historiografie en bibliografie tot nog toe ontbreken. Vervolgens presenteren we een overzicht van vijfhonderd jaar stadswording op basis van de literatuur en door vergelijking van stadsplattegronden. De stadsplannen van Jacob van Deventer uit het midden van de zestiende eeuw vormen daarbij een ideale leidraad, omdat ze een nauwkeurig en betrouwbaar beeld geven van de laatmiddeleeuwse stedelijke morfologie.⁴ Tot slot zetten we enige lijnen uit voor vervolgonderzoek.

LITERATUUR OVER DE PLATTEGRONDEN EN RUIMTELIJKE INRICHTING VAN STEDEN

Sinds de Tweede Wereldoorlog verscheen een klein aantal waardevolle overzichtsstudies: vooraanstaand

de mediëvisten zoals Petri (1958), Vercauteren (1959) en Verhulst (1996 en 1999) vatten hun diepgaande kennis over stadswording in de Lage Landen samen in compacte syntheses.⁵ Het belang van deze werken staat buiten kijf, maar het valt op dat hun aandacht in de eerste plaats uitging naar de Hoge Middeleeuwen, niet toevallig de periode waarin de belangrijkste steden ontstonden. In archeologische overzichtswerken, zoals dat van Sarfatij of de verzamelbundel van het Spacolloquium uit 1988, wordt doorgaans een breder tijdvak bestreken, al ligt de focus hier dan weer vaak op specifieke sites en gebouwen, eerder dan op het stadswordingsproces in ruime zin.⁶

Het overgrote deel van de publicaties uit de laatste decennia bestaat uit studies over individuele steden. Daarbinnen kunnen ten minste drie soorten worden onderscheiden: historische stedenatlassen, stadsmonografieën en archeologische en/of bouwhistorische studies (afb. 1).⁷ We zullen deze studies kort typeren en bekijken hoe ze zich tot elkaar verhouden, met als doel de betekenis ervan voor het vergelijkend stadsmorfologisch onderzoek in hoofdlijnen te duiden.

Als onderdeel van het *European Historic Towns Atlas project* verscheen tussen 1980 en 2003 een reeks historische stedenatlassen van Nederlandse en Belgische steden.⁸ In de loop van twee decennia zagen zeven afleveringen van de *Historische stedenatlas van Nederland* het licht, te weten: Haarlem, Amersfoort, Zutphen, Kampen, Schoonhoven en Nieuwpoort, Venlo en Bergen op Zoom. In de *Historische stedenatlas van België* verscheen slechts één deel, over Maaseik, hoewel niet minder dan 21 delen werden aangekondigd.⁹ In overeenstemming met de richtlijnen van het Europese project bevatten de meeste atlassen de volgende kaarten: (1) hoofdk kaart (los blad, schaal 1:2.500); (2) geofysische situatie (schaal 1:10.000); (3) reproductie stadsplattegrond Jacob van Deventer (vergroot tot circa 1:5.000 en bijgevoegd een transparant van het oudste kadasterplan op dezelfde schaal dat eroverheen kan worden gelegd); (4) middeleeuwse wijkindeling/stadsuitbreiding (schaal 1:5.000); (5) reproductie stadsplattegrond uit het begin van de negentiende eeuw; (6) reproductie topografische en militaire kaart uit circa 1850 (schaal 1:50.000). De hoofdk kaart is voorzien van een uitgebreide legenda die als volgt is ingedeeld: (a) openbare gebouwen; (b) verdedigingswerken, molens; (c) geestelijke instellingen (kloosters, kerken en kapellen); (d) liefdadigheidsinstellingen (gasthuizen, pesthuizen en hofjes).

De zeven Nederlandse atlassen zijn wegens de opname van het kaartmateriaal op schaal uitgegeven op A3-formaat, en bovendien voorzien van een los, uitvouwbaar blad met de hoofdk kaart op schaal 1:2.500. De eerste vijf afleveringen beslaan gemiddeld veertig pagina's, de laatste twee zijn een stuk dikker. De atlassen zijn voorzien van een korte inleiding waarin de redactie het concept en de opzet van de atlas uiteenzet.

Daarop volgt een geannoteerde tekst geschreven door een historicus, waarin de wordingsgeschiedenis en de ontwikkeling van de stad periodegewijs worden behandeld, afgesloten door een literatuurlijst. Het Belgische deel over Maaseik heeft een vergelijkbare opzet maar bevat meer kaarten, bijvoorbeeld een topografische kaart van de huidige situatie en een luchtfoto (beide schaal 1:5.000), alsook een reproductie van Ferraris' Kabinetskaart uit 1777-1778 (schaal 1:25.000).

De acht afleveringen van de *Historische stedenatlas* lenen zich uitstekend voor vergelijkend onderzoek doordat goeddeels is vastgehouden aan de afgesproken richtlijnen voor de kaarten (soorten en schalen), waarbij de speciaal samengestelde hoofdkaart, de algemene overzichtskaart op schaal 1:2.500, het meest waardevol is. Het valt dan ook zeer te betreuren dat de uitgave inmiddels is gestaakt. Des te relevanter wordt de vraag hoe de *Historische stedenatlassen* zich verhouden tot de *Historische atlassen* die vanaf 2003 werden uitgegeven door SUN en recentelijk zijn overgenomen door uitgeverij Vantilt. In hoeverre kunnen deze SUN-atlassen worden beschouwd als voortzetting, vervanging of opvolger van de *Historische stedenatlassen*?

In de afgelopen tien jaar verschenen dertien *Historische atlassen* van Nederlandse steden: Nijmegen, Rotterdam, Arnhem, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Utrecht, Den Haag, Haarlem, Groningen, de steden op Walcheren, Amsterdam, Zutphen en Dordrecht. De enige Belgische stad waarvan een SUN-atlas verscheen, is Gent.¹⁰ In de SUN-atlassen wordt binnen een bestek van tachtig pagina's aan de hand van een indrukwekkende hoeveelheid beeldmateriaal – (historische) kaarten, prenten en foto's, afgedrukt in kleur en voorzien van bevattelijke teksten – een overzicht gegeven van oorsprong, wording en ontwikkeling van de stad vanaf haar ontstaan tot heden. Elk deel wordt afgesloten met een handzame literatuuropgave. Met die grote hoeveelheid kaarten, prenten en foto's bundelen de atlassen een schat aan informatie.

De atlassen zijn chronologisch van opzet. Idealiter staat op de linker pagina een kaart of plattegrond afgedrukt en wordt in een tekst daarnaast de ruimtelijke geschiedenis van de stad in een bepaalde periode geschetst, veelal verlicht met enige bijpassende prenten of foto's. Op deze manier krijgt de lezer in een reeks compacte hoofdstukken, die elk steeds twee pagina's beslaan, een beknopt overzicht van de wording en ontwikkeling van de stad. Dit betekent dat wordt gefocust op belangrijke momenten of periodes van transformatie. Ruimtelijke transformatie welteverstaan, want deze atlassen nemen de ruimtelijke ontwikkeling van de steden als uitgangspunt: het beeldmateriaal toont de ruimtelijke structuren en patronen, terwijl in de tekst de verklarende historische processen voor de verandering van die structuren en patronen in hoofdlijnen worden uiteengezet.

In de *Historische stedenatlassen* en de *SUN-Histori-*

sche atlassen wordt telkens dus slechts één Belgische stad behandeld (Maaseik en Gent). In België bestaat echter nog een derde reeks, uitgegeven door het historisch comité van de bank Het Gemeentekrediet van België (dat ook al de 'officiële' stedenatlas van Maaseik uitgaf). Die derde reeks draagt eveneens de titel *Historische stedenatlas van België*, maar verschilt duidelijk van opzet met de atlassen uitgegeven volgens de richtlijnen van het Europese project. Tussen 1990 en 1997 zagen vier indrukwekkende stedenatlassen het licht: Lier, Brugge, Tielt en Mechelen.¹¹ In 1989 had Het Gemeentekrediet van België al een vergelijkbaar boek over de historische steden in Belgisch Limburg gefinancierd, maar dat maakt *strictu sensu* geen deel uit van de reeks.¹² Helaas eindigde deze reeks in 1997. Het ontbrekende tweede deel over Mechelen werd gepubliceerd door de lokale historische vereniging, maar wel onder de titel *Historische stedenatlas van België*.¹³ Later bracht het gemeentearchief van Oostende zijn eigen historische stedenatlas uit.¹⁴

In deze Belgische stedenatlassen is een uitgebreide keuze gemaakt uit historische kaarten en ander beeldmateriaal. In de meeste atlassen wordt in een eerste deel vrij diep ingegaan op de ontwikkeling van de stad vanaf het ontstaan tot in de twintigste eeuw; in een tweede deel volgt een opsomming van de zogenoemde merktekens in het historische stadsbeeld, bijvoorbeeld verdedigingswerken, kerken en kloosters, die kort worden toegelicht en zijn voorzien van bibliografische gegevens. Bovendien zijn reconstructiekaarten toegevoegd van belangrijke topografische elementen zoals stadsmuren, publieke gebouwen en het water netwerk. De reeks kaarten die in de atlassen van het Europese project centraal staat en steeds op dezelfde schaal is afgedrukt (en waarvan de hoofdkaart van 1:2.500 de belangrijkste is), is echter niet consequent opgenomen en ontbreekt zelfs grotendeels.

Vergelijken we de verschillende atlasreeksen op hoofdpunten met elkaar, dan kan het volgende worden vastgesteld. Het concept van de *Historische stedenatlassen*, die verschenen als onderdeel van het Europese atlasproject, is weldoordacht en het met zorg getekende en samengestelde kaartmateriaal leent zich bij uitstek voor vergelijking. Leg je de 1:2.500 kaarten van een aantal steden naast elkaar, dan worden in één oogopslag de verschillen en de overeenkomsten in de vorm van die steden duidelijk, bijvoorbeeld in omvang, stratenpatroon en verkaveling of in de plaatsing en verspreiding van markante en doorsnee-bebouwing. De 1:5.000 kaarten, waarop de groeifasen en andere historische gegevens zijn samengebracht, bieden de mogelijkheid om te vergelijken of hoofdmomenten en periodes van ruimtelijke transformatie in verschillende steden samenvallen dan wel uiteenlopen en hoe deze zich in omvang en schaal tot elkaar verhouden. Met behulp van de korte toelichtende teksten kan worden nagegaan of deze transformaties zijn veroorzaakt door

vergelijkbare historische processen die categorisering van bepaalde (soorten en groepen) steden rechtvaardigen.

De beide andere atlasreeksen hebben een ander soort en een minder uniforme opzet dan de *Historische stedenatlassen*. Aan de SUN-atlassen en de Belgische atlassen ligt wel degelijk een concept ten grondslag, maar dat is niet in elk boek even consequent uitgewerkt. Bovendien ontbreekt het aan terugkerende kaarten op dezelfde schaal en aan kaartmateriaal waarop de ruimtelijke verandering van de steden op eenzelfde manier is ingetekend. Dat maakt vergelijking minder gemakkelijk. De kracht van de *Historische atlassen* van SUN schuilt vooral in het feit dat binnen kort bestek aan de hand van zeer sprekend beeldmateriaal voorzien van kernachtige toelichting een overzicht in vogelvlucht kan worden verkregen van het stapsgewijze transformatieproces van een stad over de lange termijn. De *Historische stedenatlassen van België* doen nogal denken aan de extensieve stadsmonografieën die van veel steden zijn verschenen. Dit brengt ons bij de volgende categorie van studies over individuele steden.

Een groot aantal van de Nederlandse en Belgische steden is niet opgenomen in de hierboven besproken atlasreeksen, maar vormt wel het onderwerp van een extensieve historische stadsmonografie.¹⁵ Daarom is het van belang om te bekijken hoe deze stadsmonografieën zich verhouden tot de atlassen en in hoeverre deze monografieën waardevol zijn voor vergelijkend stadsmorfologisch onderzoek. Nederland werd pakweg de laatste vijftien jaar bijkans bedolven onder zeer monumentale boekwerken over de geschiedenis van een specifieke stad, bijvoorbeeld Leeuwarden, Leiden, Gouda, Rotterdam, Den Haag, Amsterdam, Nijmegen, Arnhem, Zwolle, Amersfoort, Deventer en Roermond.¹⁶ In België vond de grote hausse plaats in de jaren tachtig en negentig, toen onder meer de volgende steden in de prijzen vielen: Brussel, Leuven, Aalst, Diksmuide, Hasselt, Brugge, Antwerpen, Gent, Kortrijk en Mechelen. Recentelijk kwam een nieuwe stroom op gang, met boeken over Antwerpen, Brugge, Brussel, Gent, Deinze en Oudenaarde.¹⁷ Het grootste verschil tussen de monografieën en de atlassen is dat de ruimtelijke ontwikkeling van de stad niet centraal staat in de stadsgeschiedenissen. In het beste geval worden daaraan wel aparte hoofdstukken of paragrafen gewijd en zijn er kaarten opgenomen. In veel monografieën gaat de hoofdaandacht echter uit naar economische, politieke en sociale ontwikkelingen, zoals handel en nijverheid, stadsbestuur en schutterij, en burgers en buitenlui.

In de wat oudere stadsgeschiedenissen komt het ruimtelijke aspect gewoonlijk nogal beperkt aan bod, en als het al daarover gaat, dan betreft het niet zo zeer stedenbouwkundige gehelen maar eerder losse gebouwen en percelen. In de andere monografieën verschilt

de aandacht die aan de stadstopografie wordt geschonken nogal eens per periode. Aan de vroegere ruimtelijke ontwikkeling en transformatie (tot ongeveer 1400) wordt dikwijls redelijk wat aandacht besteed. Doorgaans schenken de archeologen of historisch geografen die deze hoofdstukken schreven beroepshalve meer aandacht aan de ruimtelijke facetten van het verleden dan de historici. De Vroegmoderne Tijd wordt gewoonlijk behandeld door historici gespecialiseerd in politieke en/of socio-economische geschiedenis, waardoor de ruimtelijke inrichting en evolutie van de steden er voor die periode in veel stadsgeschiedenissen dan ook bekaaid afkomt. Hetzelfde geldt merkwaardig genoeg voor de negentiende en twintigste eeuw. Daarnaar is door architectuurhistorici veel onderzoek verricht, maar zij zijn mondjesmaat vertegenwoordigd onder de auteurs van stadsmonografieën. Traditioneel zijn Belgische historici het meest geïnteresseerd in de Middeleeuwen en de negentiende eeuw, omdat deze periodes worden beschouwd als de twee grote versnellingsmomenten in de urbanisatie van de Zuidelijke Lage Landen. In de Noordelijke Nederlanden krijgt de periode van bloei tijdens de Gouden Eeuw onevenredig veel aandacht.

Door de uiteenlopende opzet is vergelijking tussen de monografieën onderling en tussen die monografieën en de atlassen niet eenvoudig. Van uniform kaartmateriaal is in de verschillende stadsgeschiedenissen al helemaal geen sprake. Het ontbreekt dus aan vergelijkbare kaartbeelden waaruit de ruimtelijke transformatie door de eeuwen heen kan worden afgelezen. Wel vormen veel stadsmonografieën een rijke bron voor historische gegevens, bijvoorbeeld politieke en economische processen, die bepaalde ruimtelijke transformaties kunnen verklaren. Soms vergt dat heel wat zoek-, speur- en bladerwerk en enige inventiviteit, maar niet zelden met opwekkende resultaten.¹⁸

Komen we op de laatste soort studies: archeologische en/of bouwhistorische publicaties. Deze categorie mag worden beschouwd als de jongste van de drie. Natuurlijk verschijnen er al langer archeologische en bouwhistorische studies, maar pas de laatste jaren worden er steeds meer boeken gepubliceerd naar aanleiding van diepgaand archeologisch en bouwhistorisch onderzoek dat in specifieke steden werd verricht.¹⁹ In tegenstelling tot de stadsmonografieën krijgt de morfologie van de stad in deze boekwerken doorgaans veel aandacht. Bovendien werpen deze publicaties dikwijls een nieuw licht op de wording van een stad, niet alleen doordat door opgravingen nieuwe gegevens over het verleden tevoorschijn kwamen, maar ook doordat archeologen en bouwhistorici eerder dan de auteurs van de monografieën geneigd zijn tot nieuwe interpretaties over de ruimtelijke inrichting en ontwikkeling van steden, daartoe aangezet door hun vondsten. Veelal worden de bevindingen weergegeven op speciaal getekende kaarten, waarop

2. Kaart van de Lage Landen met groepen van steden onderscheiden op basis van hun morfologie en de manier waarop zij tot stad werden.

de archeologische en bouwhistorische data uiteraard prominent worden getoond. Helaas is het niet altijd even eenvoudig om de kaarten te lezen, laat staan te vergelijken, aangezien deze per boek verschillen van opzet en schaal. Evenwel beschouwen wij deze laatste, derde categorie van studies samen met de stedenatlassen, in het bijzonder die verschenen als onderdeel van het Europese atlasproject, als de meest waardevolle voor het vergelijkend stadsmorfologisch onderzoek.

EEN OVERZICHT VAN VIJFHONDERD JAAR STADSWORDING IN DE LAGE LANDEN

Zoals gezegd staat vergelijkend historisch onderzoek naar de stadsmorfologische ontwikkeling in de Lage Landen nog in de kinderschoenen. Enerzijds zijn er sinds de overzichtsstudie van Verhulst uit 1999 geen

synthesen meer verschenen, anderzijds valt op dat vooral aandacht is besteed aan een aantal essentiële vraagstukken met betrekking tot de vroege stadswording, zoals de ruimtelijke continuïteit tussen Romeinse nederzettingen en middeleeuwse steden, de ontwikkeling van handelsnederzettingen (*emporía*) in de Karolingische tijd of de lokalisering van prestedelijke kernen.²⁰ Het stadswordingsproces uit de Late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd kreeg daarentegen veel minder aandacht in de overzichtswerken: naar de grote toename van het aantal steden in de dertiende en veertiende eeuw, de stadsuitbreidingen, de verdichting en verstening van het stedelijke weefsel, of de planning en aanleg van straten en bouwpercelen werd amper systematisch of vergelijkend onderzoek verricht.²¹

3 A-B. Oudste steden (tiende-elfde eeuw)

A Brugge

Brugge is ontstaan aan de Reie (R), die in het noorden van de huidige stad aansloot op het Zwin, een getijdengeul met monding in de Noordzee. Ten gevolge van veelvuldige rechttrekkingen en kanalisaties is het nog altijd niet volledig duidelijk waar de Reie oorspronkelijk liep, maar men vermoedt nu dat hij ten oosten van een zandrug (groen gestippeld) passeerde, om vervolgens noordwaarts af te buigen. Op deze zandrug liep de oude verbindingsweg tussen de Romeinse nederzettingen Oudenburg en Aardenburg. Ook over de lokalisatie en het belang van de oudste stadskernen blijft twijfel bestaan, zoals over Koetelwijk (KW), vaak kortweg Wijk genoemd, wellicht de oudste haven van Brugge, over de Oudburg (OB) met de Sint-Salvatorskerk (SS), mogelijk een oude ambachtswijk, of over de buurt van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (OLV), waarvan men eerst dacht dat ze op de andere Reieoever lag. De ligging van de Burg (B) ten westen van de Reie staat wel buiten kijf. Recent is opnieuw geopperd dat de administratieve en economische centrumfunctie van deze grafelijke burcht de Brugse stadsontwikkeling heeft gestimuleerd vanaf de tweede helft van de negende eeuw. Een kunstmatige (?) Reie-arm zorgde voor de samensmelting van Burg en Koetelwijk tot het zogenoemde Groot Vierkant (GV), met centraal de Sint-Walburgakerk (SW). In het beroemde verslag van de moord op graaf Karel de Goede door Galbert van Brugge († 1127) worden verdedigingswerken genoemd (V) die de vermelde kernen bij elkaar voegden, met inbegrip van de Sint-Kristoffelskerk (SK) en huidige Markt (M). In de tweede helft van de

twaaalfde en in de dertiende eeuw maakte Brugge een explosieve groei door, waardoor de bebouwing in de stad verdichtte en buiten de wallen nieuwe wij-

ken ontstonden. Deze uitbreidingswijken werden omstreeks 1300 binnen een nieuwe verdedigingsring met dubbele grachten getrokken.

Wij doen hier een poging om een representatief overzicht te schetsen van het stadswordingsproces gedurende de hele Middeleeuwen, vanaf de opkomst van de eerste stedelijke nederzettingen in de tiende eeuw tot de vijftiende eeuw.²² Daarbij maken we dankbaar gebruik van de hiervoor besproken stedenatlassen en stadsmonografieën, aangevuld met een uiteenlopende verzameling van archeologische en historische publicaties, waarvan het grootste deel in de afgelopen decennia verscheen in specialistische bladen en bundels.²³ Uit deze literatuur blijkt dat het ontstaan van steden een complex fenomeen was, dat werd bepaald door verschillende factoren en actoren. De monocausale verklaring dat steden hun ontstaan te danken hebben aan de stichting van een kerk of kasteel of de verlening van stadsrechten, wat nog te vaak wordt gedacht, is ondertussen achterhaald.

Om inzicht te krijgen in het stadswordingsproces en een overzicht te kunnen schetsen van het ontstaan van steden in de Lage Landen houden we rekening met de volgende aspecten: het landschap (reliëf, bodemgesteldheid, hydrografie), de morfologie (vorm van de plattegrond en ruimtelijke inrichting), de economische ontwikkeling (aanwezigheid van een markt of haven, heffing van belastingen, ontginningen, aansluiting op handelsroutes), de sociale samenstelling van de bevolking (aanwezigheid van handelaren en ambachtslieden) en het politiek-juridisch kader (toekenning of verwerving van privileges en stadsrechten, aanwezigheid van een politieke of kerkelijke macht-hebber, militaire infrastructuur). We zijn op zoek gegaan naar groepen van steden met overeenkomstige landschappelijke en morfologische kenmerken die ontstonden onder vergelijkbare economische, sociale

B Utrecht

De oudste kern van Utrecht is te vinden in het Romeinse legerkamp (L - *castellum*), dat op een oeverwal langs de Rijn (R = oude Rijnarm) lag. In dat legerkamp vestigden de bisschoppen zich in de eerste helft van de tiende eeuw en werd in de vroege elfde eeuw de Domkerk (D) gebouwd. Daaromheen waren meerdere kerkelijke immuniteiten te vinden, zoals die van Sint-Jan (J), Sint-Pieter (P), de Paulusabdij (Pa) en de Mariakerk (M). Noordelijker, op de oever van de Vecht (Ve), lag toen een handelsnederzetting (H1). In de loop van de elfde en twaalfde eeuw veranderden de bevaarbaarheid en loop van Vecht- en Rijnarmen en werden grachten gegraven, waarvan de Oudegracht de belangrijkste was. Het noordelijke deel (N), dat de Vecht en de Rijn verbond, werd in de elfde eeuw gegraven, het zuidelijke deel (Z), dat via de Vaartse Rijn Utrecht met de Hollandse IJssel verbond, stamt uit ongeveer 1120. Daarna verschoof het handelscentrum van de Vecht naar de Oudegracht (H2) in de buurt van het bisschoppelijke centrum. Aan de zuidkant bij de Nicolaïkerk (N) lag een meer agrarische nederzetting. Kort na 1120 werden de verschillende oude kernen omsloten door verdedigingswerken (V), waarna de kernen langzamerhand aaneengroeiden tot een geheel, waarbij in grote delen van de stad buiten die oude kernen, in het bijzonder aan de zuidkant, het stratenpatroon opvallend regelmatig vormde aannam.

en politieke omstandigheden. Daarbij gaat het om patronen van steden die tot stand kwamen in een bepaalde, vaak beperkte tijd en ruimte. Afbeelding 2 geeft de resultaten weer van dit onderzoek waarin groepen van steden zijn onderscheiden op basis van hun morfologie en de manier waarop ze tot stad evolueerden. Per groep zijn van een paar representatieve voorbeelden uitsneden uit stadsplannen van Jacob van Deventer in zwart-wit opgenomen waarop in kleur de kenmerkende elementen voor de stadswording zijn ingetekend. Deze worden in de bijschriften kort toegelicht en getypeerd.

De oudste stedelijke nederzettingen ontstonden in de loop van de tiende en elfde eeuw, voornamelijk in het zuiden van de Lage Landen (Brugge, Gent, Antwerpen, Sint-Omaars, Rijsel, Doornik, Luik, Maastricht), maar ook Utrecht, Tiel, Nijmegen en Deventer behoren

tot deze oudste groep. De meeste kenden een voorgeschiedenis als economisch, bestuurlijk en kerkelijk centrum, bijvoorbeeld als zetel van een bisschop. Ze waren bijna allemaal gesitueerd op natuurlijke zandige of kleiige hoogtes langs grotere rivieren, zoals de Schelde, de Maas en de Rijn, die deel uitmaakten van een internationaal handelsnetwerk. Brugge ontstond aan het Zwin en stond via deze zee-arm in verbinding met de Noordzee, die de schakel vormde tussen de genoemde grote rivieren en de handel over de langere afstand richting Engeland, Frankrijk en verder naar het zuiden. Bijna al deze steden ontstonden door de aaneenschakeling van oude kernen (Romeins dan wel Merovingisch of Karolingisch) rondom een militaire versterking (*castellum* of *castrum*), een klooster/kerk, een handelspost of een bewoningskern. De verschillende oude kernen klitten langzamerhand samen tot

4 A-C. Tweede generatie steden
(elfde-twaalfde eeuw)

A Brussel

De jongste generatie historici ziet Brussel als een typisch voorbeeld van een middeleeuwse stad die is gegroeid uit de samenvoeging van meerdere bewoningskernen. Het blijft echter onduidelijk welke van die kernen de oudste is en of die de stadswording heeft gestuurd. Lange tijd hechtte men geloof aan het ontstaan van de stad op het Sint-Gorikseiland (SGO) in de Zenne (z), maar deze traditie gaat in wezen terug op de laatmiddeleeuwse historiografie. Anderen opteelden voor de hoger gelegen (reliëf weergegeven met groene lijnen) Sint-Goedelekerk (SG) of het burchtencomplex op de Coudenberg (c), dan wel voor de *portus* bij de Sint-Niklaaskerk (SN) aan de Zenne als oudste kern. Vast staat dat deze kernen samen met de buurt rond het Sint-Jansgasthuis (SJ) en het aanpalende Korenhuis (het oranje weergegeven driehoekige pleintje) in de dertiende eeuw werden samengevoegd binnen de eerste stenen verdedigingswerken (v). De twaalfde-eeuwse buurt rond de Kapellekerk (K) en de Sint-Pietersleprozerij (SP) bleven daarentegen buiten de muren. In de tweede helft van de veertiende eeuw kreeg Brussel een zeer ruime tweede omwalling.

één geheel, wat resulteerde in omvangrijke steden met een complexe plattegrond, waarin zowel die oude kernen als structuren uit het prestedelijke landschap zijn terug te vinden (afb. 3).

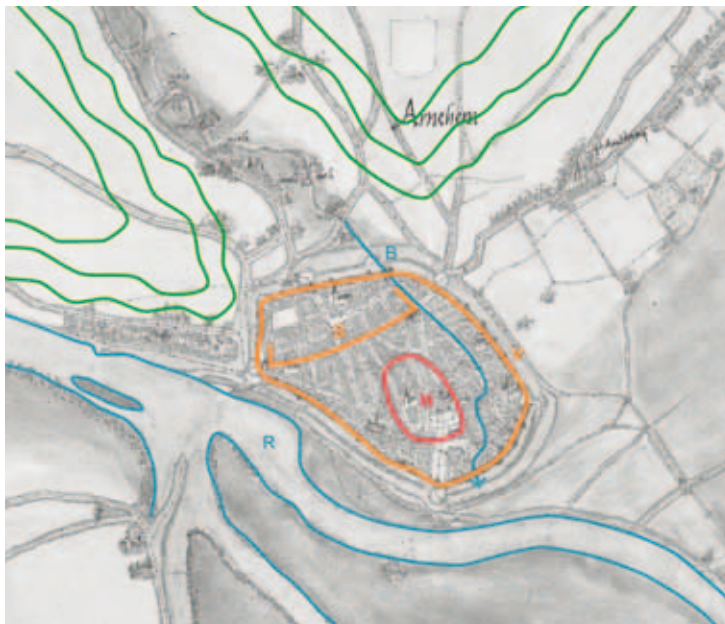
In de loop van de elfde en twaalfde eeuw ontstond een tweede generatie stedelijke nederzettingen, waarvan de meeste opnieuw in het Zuiden, in het bijzonder op de vruchtbare, glooiende lössgronden te situeren zijn: in Vlaanderen langs de Leie, de Schelde en de Dender (Kortrijk, Oudenaarde, Aalst en Geraardsbergen), in het kerngebied van Brabant langs secundaire rivieren en bij een politiek/militair centrum (Brussel, Mechelen en Leuven) of een religieus centrum (Nijvel en Sint-Truiden). Het verspreidingspatroon van deze ste-

den in het landschap zorgde voor een eerste verdichting in het achterland van de oudste steden. In het Noorden tekende deze tweede generatie van stedelijke nederzettingen zich af in de twaalfde eeuw. Ze ontstonden langs de Rijn, de Vecht en de IJssel, enerzijds in de mondingsgebieden (Vlaardingen, Dordrecht, Muiden, Kampen), anderzijds op strategische plekken stroomopwaarts (Arnhem, Zutphen). De meeste van deze steden kenden niet zo'n lange voorgeschiedenis als de oudste groep, maar ontwikkelden zich wel sneller tot stad. De steden in het Noorden ontwikkelden zich doorgaans vanuit één oude kern, terwijl in het Zuiden een polynucleaire evolutie de regel was, hoewel de stedelijke *lift-off* veelal werd geïnitieerd vanuit de

B Oudenaarde

Oudenaarde is ontstaan aan de Schelde (s) tussen de vroegmiddeleeuwse domeinen van Ename, stroomafwaarts op de rechteroever, en Petegem, stroomopwaarts op de linkeroever. De inrichting van een markt op een verhevenheid aan een buitenbocht van de rivier (een zogenoemde 'aard') leidde tot de vorming van een prestedelijke kern, waar de Sint-Walburgakerk (sw) werd gebouwd. De historische bronnen maken ook melding van een versterkingstoren (*turris Aldenardensis*), die wellicht in de daaropvolgende binnenbocht van de rivier te situeren valt (T) en in de dertiende eeuw door een trapeziumvormige burcht (B) werd vervangen. De kern breidde uit in noordelijke richting en werd mogelijk al in de twaalfde eeuw omwijd. Op de rechteroever van de Schelde ontstond Pamele (P), een kleine nederzetting. In de dertiende eeuw werden Oudenaarde en Pamele samengevoegd binnen nieuwe verdedigingswerken (V).

C Arnhem

Arnhem ontstond aan de voet van de Veluwerug (groene lijnen) aan een beek (B) die in de Rijn (R) uitmondde. Daar lag sinds de tiende eeuw een kleine nederzetting (N), die zich in de loop van de twaalfde eeuw ontwikkelde tot havenstad aan de Rijn, een van belangrijkste handelsroutes in het noordelijk deel van de Lage Landen. Vanuit de oude kern met een kerk uit de elfde eeuw breidde de stad uit, aan de oostkant, maar vooral aan de noordwestzijde. Nadat in 1233 stadsrechten waren verworven, breidde de stad verder uit richting het noorden, waar een stadsdeel (S) tot stand kwam volgens een vrij regelmatige opzet. In de veertiende eeuw werd het geheel voorzien van verdedigingswerken (V).

politiek/militaire of religieuze kern (afb.4).

In de twaalfde en dertiende eeuw ontstond in het kielzog van de oudste stedelijke centra in Vlaanderen een bijzondere groep steden: de havens in Zeeland en de 'burg'-steden in het Vlaamse kustgebied.²⁴ Deze steden lagen op de zeelei in een lijn tussen die oudste stedelijke centra en de Noordzee (Broekburg, Sint-Winoksbergen, Veurne, Diksmuide, Gistel en Oudenburg) en aan zeearmen in het mondingsgebied van de Schelde (Aardenburg, Oostburg, Axel, Hulst, Middenburg en Zierikzee). De steden in de Vlaamse kustvlakte en Middenburg en Oostburg ontwikkelden zich op plaatsen waar eind negende eeuw een cirkelvormige versterking (*castellum* of 'burg') tegen de invallen van

de Noormannen was opgetrokken. Ten tijde van de stadswording ontstond naast de burgring een marktplein. Daarnaast was er veelal een haven die in verbinding stond met de Noordzee, maar toen Jacob van Deventer de steden in de zestiende eeuw in kaart bracht, was deze bij een groot aantal verzand of zelfs verdwenen. De cirkelvormige burgen zijn echter goed te herkennen in de stadsplattegronden (afb.5).

Tussen 1160 en 1260 kwam nog een uitgesproken reeks steden tot stand. Anders dan de eerdere groepen waren voor deze steden niet zozeer oude kernen en een gunstige economische ligging bepalend, maar veeleer de rol die ze konden vervullen in de politieke ambities van landsheren, met name de graven van Vlaanderen,

5 A-B. 'Burg'-steden en havens in Zeeland (twaalfde-dertiende eeuw)

A Veurne (met dank aan Alexander Lehouck)

Veurne is ontstaan op de natuurlijke verhoging van een met zand opgevulde geul (G). Er werd omstreeks 890 een ringwalburg (R) aangelegd, die nog steeds goed herkenbaar is in het stratenpatroon. De grafelijke kapel, in de late tiende eeuw gewijd aan Sint-Walburga (sw), werd tot seculier kapittel uitgebouwd en vormde de kern van een afzonderlijke en uitgestrekte parochie. Aan de oostzijde van het grafelijk domein, langs de oude oostelijke uitvalsweg, ontwikkelde zich in de tiende eeuw een handelsnederzetting binnen een rechthoekig stratenpatroon (oranje) met aan de zuidzijde de Sint-Niklaaskerk (SN), waaraan een regulier kapittel was verbonden. Van hieruit verrees in 1120 een derde parochiekerk, de Sint-Denijskerk (SD). Het Sint-Niklaas-kapittel zocht omstreeks 1115 aansluiting bij de Orde van Prémontré en werd omgevormd tot de Sint-Niklaasabdij, die omstreeks 1170 verhuisde naar terreinen buiten de stad (SN2). Veurne verwierf een reeks stadsrechten en kan omstreeks 1180 als stad worden beschouwd. Vermoedelijk kreeg het naar aanleiding van het Frans-Vlaams conflict (1213) verdedigingswerken (V), die pas omstreeks 1390 werden versteend.

B Middelburg

Middelburg is ontstaan op de natuurlijke verhoging van twee kreekkruggen (groen gestippeld weergegeven). Op deze verhoging ligt een ringwalburg (R) van omstreeks 890, goed herkenbaar in het stratenpatroon en vanaf de tiende eeuw grafelijk gebied. De haven (H) werd gevormd door een kreek waarin in de late tiende eeuw een dam (D) werd gelegd. De eerste kerk, de Westmonsterkerk (K1), stamt eveneens uit de tiende eeuw. Daarnaast ontstond in de loop der tijd een markt (M). In de elfde eeuw werd de Noordmonsterkerk (K2) toegevoegd. Deze elementen vormden de basis voor de stedelijke ontwikkeling die Middelburg in de twaalfde eeuw doormaakte. De stadswording werd bevestigd door de verwerving van stadsrechten in de decennia voor 1200 en beklonken met de aanleg van verdedigingswerken (V) rond 1250.

6 A-B. Steden door landsheerlijke stedenpolitiek en stadsplanning (1160-1260)

A Nieuwpoort (met dank aan Alexander Lehouck)

In 1163 werd op het kustduin Sandeshoved (groen gestippeld) aan de IJzermonding, bij het kruispunt van een oude geul (G) en de huidige loop van de IJzer (IJ) de stad Nieuwpoort gebouwd op initiatief van de graven van Vlaanderen. Er werd een aantal evenwijdige straten aangelegd (oranje) ter verbinding van de oude burgweg (w) en de strandhaven aan de rivier. Het marktplein (M) werd aangelegd op de oude as van de burgweg en vormde er met enkele belangrijke openbare gebouwen het hart van de jonge stad. Ook de Moustier (K) of Onze-Lieve-Vrouwekerk (circa 1170?) en het grafelijk domein (GD) met dwangmotte (circa 1240) situeerden zich in de directe omgeving van deze stadskern. Tegelijk met de aanleg van de nieuwe stad werden stadsrechten verleend. Met Nieuwpoort hadden de graven van Vlaanderen een nieuw handelsknooppunt gecreëerd van waaruit zij de overzeese handel over de IJzer vanuit de oudere steden Ieper, Diksmuide en wellicht ook Veurne konden controleren.

B Roermond

Bij de monding van de Roer (R) in de Maas (M) lag in de twaalfde eeuw een dorp (D) waar tol werd geheven. De stad Roermond ontwikkelde zich niet geleidelijk uit dit dorp, maar kwam in de eerste decennia van de dertiende eeuw binnen korte tijd tot stand op initiatief van de graven van Gelre. De graven lieten toen op een strategische plaats aan de zuidrand van hun machtsgebied een nieuwe nederzetting met rastervormig stratenplan (oranje) aanleggen, die even na 1230 stadsrechten kreeg. De functie van Roermond als politiek-bestuurlijk steunpunt van de Gelderse graven werd versterkt door de Munsterabdij (MA) die zij er ten tijde van de stadsaanleg lieten bouwen en bestemden als grafkerk. In de loop van de dertiende en veertiende eeuw breidde de stad uit, vooral aan de zuid- en oostkant.

de hertogen van Brabant, de graven van Gelre en de bisschoppen van Utrecht.²⁵ Deze binnen korte tijd grotendeels nieuw aangelegde steden, die dienden als politieke en economische steunpunten, kwamen tot stand bij de Noordzeekust in Vlaanderen (Grevelingen, Nieuwpoort, Damme), in omstreden grensregio's van Brabant (Nieuw-Genepiën, Geldenaken, Landen, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Breda), Gelre (Roermond, Wageningen, Doetinchem, Lochem, Harderwijk) en in de gebieden van de bisschop van Utrecht (Ommen, Rijssen, Goor en Amersfoort). Ten gevolge van de dikwijls geforceerde totstandkoming bleef een

aanzienlijk deel van deze steden klein. De nieuwe aanleg resulteerde niet zelden in een vrij regelmatig opgebouwd stratenplan, maar er werd welzeker rekening gehouden met de prestedelijke situatie ter plaatse (afb.6).

Vanaf het eind van de twaalfde eeuw en gedurende de dertiende eeuw ontstond een derde generatie steden die zich langzamerhand ontwikkelden vanuit (een) oudere, prestedelijke kern(en).²⁶ Anders dan de vorige groep kenden ze dus geen aanwijsbare initiator. Ten gevolge van gunstige economische omstandigheden groeiden bestaande plattelandsnederzettingen

7 A-B. Derde generatie steden (eind twaalfde-dertiende eeuw)

A Zoutleeuw

Zoutleeuw ontstond in een regio waar de Brabantse en Luikse invloedssferen elkaar raakten. Aanvankelijk lagen er diverse kleine nederzettingen in de omgeving van de Kleine Gete (KG), waarvan er een viertal op het grondgebied van het latere Zoutleeuw lag: Uithem (U), Kastel (K), Ophem (O) en Dalem (D). Volgens de recentste theorieën zou de stad zijn gegroeid uit Dalem. Dat gebeurde wellicht onder invloed van de hertogen van Brabant, die de ontwikkeling van deze nederzetting op verschillende momenten en via verschillende ingrepen hebben bevoorreed. Zo worden zij verantwoordelijk geacht voor de regeling van de waterhuishouding via het graven van de Vloedgracht (Vg), voor de aanleg van verdedigingswerken (v1 – vóór 1133) en voor de promotie van de Sint-Leonarduskerk (SL) in Dalem tot hoofdparochie in 1231 ten nadele van de Sint-Sulpitiuskerk in Ophem. Omstreeks 1330 werd de stad vergroot en voorzien van nieuwe verdedigingswerken (v2).

B Haarlem

Haarlem ontstond op de natuurlijke hoogte van een strandwal (groen gestippeld) waarover twee oude wegen (groene lijnen) liepen. Naast een beek (B) die de strandwal doorsneed, lag al omstreeks 1000 een kleine nederzetting met een hof van de graven van Holland (H) en een kerk (K). Vanuit deze nederzetting ontwikkelde Haarlem zich vanaf het eind van de twaalfde eeuw geleidelijk tot stedelijk marktcentrum, dat omstreeks 1250 verdedigingswerken (v1) en stadsrechten kreeg. De zandvlakte tussen het grafelijke hof en de kerk transformeerde in een marktplein en de oude hoofdwegen die daar op uitkwamen volgden de noord-zuidrichting van de strandwal. Vanaf het eind van de dertiende eeuw werd het Spaarne (S) een doorgaande handelsroute door Holland, waarna de stad uitbreidde op de oostoever (O) van de rivier. Ook aan de westkant van de rivier breidde de stad in de jaren rond 1350 flink uit. Deze uitbreidingen werden omringd door nieuwe verdedigingswerken (v2).

8 A-C. Havens in het westen (1270-1400)
A Bolsward

Vanaf omstreeks 1300 ontwikkelde Bolsward zich tot stad vanuit twee oude kerken: enerzijds een handelsterp (H), anderzijds een dorpsterp (D), waarop de parochiekerk was gesitueerd. Door de ligging van deze twee terpen op enige afstand van elkaar kreeg de stad een enigszins langgerekte plattegrond, die in grote mate werd bepaald door een lange gracht (G). Deze waterloop stond in verbinding met binnenvaartroutes door Friesland, maar verbond Bolsward vooral ook met de omgeving waarvoor het fungeerde als marktcentrum.

B Amsterdam

Vanaf de jaren rond 1270, toen de dam (D) in de Amstel (A) werd gelegd, ontstond een havenstad op de beide Amsteloevers tussen die dam en de monding van de rivier in het IJ (IJ). De eerste kerk (K1) werd gebouwd aan de oostkant. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw breidde de stad uit met dunne schillen (oranje) en grachten aan de oostelijke en de westelijke zijde, waarbij enerzijds de structuur van de veenontginningen (groene onderbroken lijnen), anderzijds die van de Amstel en zijn dijken alsmede de zeedijken (groene lijnen) van invloed waren voor de vorm die de stadsplattegrond aannam. De dam ontwikkelde zich tot marktplein en overslagpunt tussen de zeehaven aan de IJzijde en de binnenhaven aan de zuidkant. Aan de westkant werd vanaf circa 1400 een tweede kerk (K2) gebouwd.

C Vlissingen

In blauw de kort voor 1300 gegraven Scheldehaven (H), die de geboorte van de stad inluidde en het centrale element in de plattegrond ging vormen. Ten noordwesten van de stad ligt groen omcirkeld het dorp Oud-Vlissingen (D), dat na de aanleg van de stad zijn betekenis zou verliezen. De zeedijk is in groen weergegeven, de belangrijkste straten in de stad, het geraamte van havenkades en dwarsstraten in oranje. Bij de K staat de kerk, die kort na 1300 werd gesticht. In 1315 kreeg Vlissingen stadsrechten. Zo verrees binnen enkele decennia een nieuwe havenstad op een voor de handel uitermate gunstig gelegen plek.

9 A-B. Laatmiddeleeuwse nieuwe steden (1270-1400)

A Vianen

Aan de zuidkant van de Lek werd in de jaren dertig van de veertiende eeuw binnen korte tijd een rechthoekige nieuwe stad aangelegd en van privileges voorzien. De aanleg was een initiatief van de heren van Beusichem en van Duivenvoorde, lokale maar machtige adellijke geslachten die op deze manier een stedelijk centrum creëerden in hun machtsgebied. Aan de noordkant werd de Lekdijk (groene lijn) geïntegreerd in de stadsplattegrond. Loodrecht op de dijk werd de centrale as (A) geprojecteerd, die was bedoeld als marktplein. Bij het uiteinde aan de landzijde verrees de kerk (κ). Aan beide kanten van dit straatplein werden parallelle straten (oranje) aangelegd. De straten aan de oostzijde doorbreken de rechtlijnigheid van de plattegrond, omdat daar prestedelijke ontginningsstructuren zijn gevolgd.

B Buren

Buren werd in de jaren rond 1400 aangelegd en van stadsrechten voorzien op initiatief van de heren van Buren, een der machtigste adellijke geslachten in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht. Tussen hun slot (s) en het riviertje de Korne werd binnen korte tijd een nieuwe stad gebouwd met een rechthoekige plattegrond en een eenvoudig raster van straten (oranje). De kerk (κ) verrees bij de kruising van de twee hoofdstraten. Aan de zuidoostkant werd de rechthoek in overeenstemming gebracht met de bocht van de Korne. Door de geforceerde manier waarop Buren tot stand kwam, als politiek en economisch machtscentrum, bleef het klein en had het geen groeikracht, maar is het wel goed bewaard gebleven.

geleidelijk uit tot regionale centra en marktsteden. Daardoor trad een verdere verdichting op van het stedenpatroon, vooral in het zuiden van Vlaanderen (Aire-sur-la-Lys, Belle, Menen, Poperinge, Tielt, Deinze) en in Brabant (Lier, Vilvoorde, Aarschot, Diest, Zoutleeuw, Tienen, Waver). In het Noorden bloeiden steden op langs de binnenduinrand (Alkmaar, Haarlem, Leiden). Terwijl de oude stedelijke centra aan belangrijke internationale handelsroutes lagen, waren de steden van de derde generatie veeleer gesitueerd langs secundaire water- en landwegen en te midden van vruchtbare akkerbouwgebieden. De oude dorpscentra waaruit deze steden voortkwamen, zijn veelal tot op de dag van vandaag terug te vinden in de stadsplattegrond, evenals de ontginningspatronen die typerend waren voor de löss-, klei- of strandwallenland-

schappen waarin ze lagen (afb. 7).

Tot het eind van de dertiende eeuw kwam het grootste deel van de steden tot stand in het Zuiden. Daarna kwam de nadruk te liggen op het Noorden. Tussen 1270 en 1400 verscheen daar een indrukwekkend aantal havensteden in het westelijke waterrijke laagland (Enkhuizen, Hoorn, Edam, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Brielle, Brouwershaven, Goes, Vlissingen).²⁷ Al deze havensteden lagen aan goed bevaarbare waterwegen, onder meer langs de Zuiderzee, aan de route *binnen dunen* door Holland en in het zuidwestelijke deltagebied. Sommige zijn gebouwd als nieuwe haven, andere ontstonden uit een bestaande nederzetting met een gunstige ligging voor havenontwikkeling. In bijna al deze steden vormde de haven het centrale element in de plattegrond en waren prestedelijke land-

schapselementen als dijken, dammen en ontginningsstructuren van invloed op de vorming van de plattegrond. Binnen deze groep namen de Friese steden een bijzondere plaats in.²⁸ Ze lagen allemaal in het Friese kleigebied langs goed bevaarbaar binnenwater of aan de Zuiderzee. Een aantal ontwikkelde zich vanuit oudere handelsnederzettingen en agrarische terpdorpen (Dokkum, Leeuwarden, Bolsward). Deze oude nederzettingen en de grachten die ten tijde van de stadswording werden gegraven, zijn in de tegenwoordige binnensteden nog goed te herkennen (afb.8).

In dezelfde periode (1270-1400) lieten vooral lokale edellieden nieuwe steden bouwen als politieke en economische machtscentra van hun domein of in een omstreken grenszone.²⁹ Al deze kleine steden werden binnen korte tijd uit de grond gestampt en kenden geen noemenswaardige voorgeschiedenis. Evenals bij de stedenpolitiek en stadsplanning van de landsheren in de decennia rond 1200 hebben we hier te maken met een doelbewuste totstandkoming. In sommige gevallen lukte het aardig, maar in andere gevallen stokte de ontwikkeling niet lang na de grote inspanningen van de initiator. De hoogste concentratie van deze steden ligt in het stroomgebied van de grote rivieren de Lek, de Waal en de Maas. Een groot deel van dat gebied vormde in de veertiende eeuw de grensregio tussen de landsheerlijkheden Holland, het Sticht Utrecht, Brabant en Gelre. De macht van de landsheren van deze gebieden was toen tanende en daar profiteerden vele kleinere heren van: ter versterking en bevestiging van hun positie lieten zij in hun machtsgebied een stad bouwen (Montfoort, IJsselstein, Vianen, Culemborg, Wijk bij Duurstede, Buren, Asperen, Megen, Ravenstein, Grave). De aanleg binnen korte tijd resulteerde in veel van deze stadjes in een regelmatig opgebouwde plattegrond (afb.9)

Tot slot ontstond in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw een groep van zogenoemde landstadjes. Dat waren agrarische nederzettingen waar de bevolking en bebouwing toenamen en die een bescheiden centrumfunctie gingen vervullen, maar vaak bleven het veredelde plattelandsdorpen met een of meerdere stedelijke voorrechten. Daarom hebben we ze niet weergegeven op de kaart (afb.2). Het gaat om plaatsen als Borculo, Groenlo en Almelo in het oosten van Nederland, Hoogstraten, Turnhout en Weert in Brabant, of Ronse, Roeselare, Torhout, Eeklo, Lokeren en Sint-Niklaas in Vlaanderen.

BESLUIT

Vanaf de tiende tot de vijftiende eeuw ontstonden in de Lage Landen meer dan honderdvijftig steden in allerlei soorten en maten. De verschillen in de morfologie en omvang van die steden hebben te maken met de situering, de landschappelijke ondergrond, de infrastructuur van water- en landwegen, en met de manier waarop de stadswording zich voltrok. De wisselwer-

king tussen economische, politieke en sociale factoren en actoren was van grote invloed op de vorm die de plattegrond aannam. Door te vergelijken, te periodiseren en te categoriseren, wordt het mogelijk om zeven groepen steden te onderscheiden.

Tot de veertiende eeuw lag het zwaartepunt van de stadswording in het Zuiden, waar in de loop van de elfde, twaalfde en dertiende eeuw een dicht patroon van steden ontstond. Vanaf 1300 ontstonden de meeste steden in het Noorden. In de kustregio's Zeeland, Holland en Friesland verscheen in de loop van de veertiende eeuw een groot aantal havensteden. Bovendien werden in het stroomgebied van de grote rivieren binnen korte tijd veel nieuwe steden gebouwd. Daarnaast breidden tientallen steden in het Noorden uit tussen ongeveer 1350 en 1400.³⁰ Tegelijkertijd vond in de oude Vlaamse en Brabantse steden (Brugge, Gent, Brussel, Mechelen, Leuven) verdichting en uitbreiding plaats, maar omstreeks 1450 stokte deze expansie, waarop eeuwen van stagnatie volgden, met uitzondering van Antwerpen, dat tijdens de zestiende eeuw een grote bloei doormaakte. In het Noorden culmineerde de bloei uit de veertiende eeuw in de Gouden Eeuw, toen een deel van de steden op grote schaal werd uitgebreid, in het bijzonder in Holland.³¹

Zoals we in de inleiding opmerkten, is dit artikel niet meer dan een verkenning. Om beter inzicht te krijgen in de wording en ruimtelijke inrichting van de steden is nader vergelijkend onderzoek noodzakelijk, waarbij nadrukkelijk wordt gekeken naar opvallende overeenkomsten en verschillen tussen stadsplattegronden en groepen van steden. Dat onderzoek kan zich richten op de plaats van verschillende functies, zoals markt of haven, in de steden, waarbij bijzondere aandacht besteed moet worden aan de ligging in specifieke landschappen (veen-, klei-, lössontginningen) of bepaalde regio's (kustgebieden als Holland versus Brabant), aan uiteenlopende infrastructuren (zeearmen, grote rivieren, secundaire rivieren, gegraven vaarten, landwegen) en de rol van heren, kooplieden en burgers bij de stadsaanleg. We weten verbazingwekkend weinig over de wijze waarop de steden in de Middeleeuwen werden aangelegd of, met andere woorden, over de stedenbouwkundige praktijk in de Lage Landen.³² Uit lokale studies wordt zo nu en dan iets duidelijk, maar aan een vergelijkend overzicht ontbreekt het. Hoe en door wie werden steden en stadsuitbreidingen ontworpen? In hoeverre werd er rekening gehouden met de bestaande situatie en wat werd toegevoegd? Wie droeg zorg voor de aanleg en het onderhoud van straten, grachten en riolering? Wanneer we deze vragen goed kunnen beantwoorden, wordt het gemakkelijker om de specifieke vorm van een stadsplattegrond en de wording van groepen steden te verklaren.

NOTEN

- 1 Een scherpe afbakening van de Lage Landen valt moeilijk te maken. De uitsnede van de kaart (afbeeldingen 1 en 2) geeft de door ons gekozen begrenzing weer, grofweg het tegenwoordige Nederland, Vlaanderen (het Nederlandstalige deel van België) en het uiterste noordwesten van Frankrijk. Graag danken wij Gerben Hofmeijer en Arnoud de Waaijer voor het tekenen van de kaarten, en Marcel IJsselstijn, Alexander Lehouck, Marc Ryckaert en Jelle Lisson voor enkele interessante suggesties in verband met de uitgewerkte casussen.
- 2 W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland 1100-1560*, Amsterdam 2010, 15-22; J. de Vries, *European Urbanization 1500-1800*, Londen 1984.
- 3 Zie over het gebrek aan overzichtsstudies: J.E. Abrahamse, H. Baas en R. Rutte, 'Hollands Erfgoed. De stand van het onderzoek naar de geschiedenis van architectuur, stedenbouw en cultuurlandschap', *OverHolland* 8 (2009), 86-114. Vergelijk: E. Taverne, 'Terug naar Dorestad. Op zoek naar vroeger stedelijke stelsels in de noordelijke delta', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, 171-186.
- 4 Zie over de betrouwbaarheid van Jacob van Deventers kaarten: *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, voorwoord C. Koeman, inleiding J.C. Visser, Weesp 1992. Zie over de functie en betekenis van deze kaarten verder: L. Vollenbronck, 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Geen militaire maar een territoriaal-politieke functie', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 27 (2009) 2, 73-83; E. Heere e.a., 'De functie van de stadsplattegronden van Van Deventer', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28 (2010) 4, 140-145; B. Vannieuwenhuyze, 'De stadsplannen van Jacob van Deventer: staatsgeheim, koffietafelboek, handelswaar of beleidsinstrument?', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 29 (2011) 3, 130-135.
- 5 F.L. Ganshof, *Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen*, Antwerpen [etc.] 1941, werd gepubliceerd tijdens de Tweede Wereldoorlog, daarna verschenen: F. Petri, 'Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich', in: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Lindau/Konstanz 1958, 227-295; F. Vercauteren, 'La vie urbaine entre Meuse et Loire du vie au XIe siècle', in: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. VI. La città nell'alto medioevo*, Spoleto 1959, 453-484; A. Verhulst (red.), *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Keulen/Weimar/Wenen 1996; A. Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge 1999.
- 6 H. Sarfatij, 'Dutch Towns in the Formative Period (AD 1000-1400). The archaeology of settlement and building', in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht 1990, 183-198; *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. 14de Internationaal Colloquium. Spa, 6-8 sept. 1988. Handelingen*, s.l. 1990.
- 7 Ook verschenen artikelen en bijdragen in boeken die een specifieke casus behandelen, maar die blijven hier buiten beschouwing. Zie voor het Nederlandse onderzoek in de periode vóór 1980: G. van Herwijnen (red.), *Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland*, Leiden 1978; voor België zie: P. Beusen en H. Rombaut, *Bibliografie van de geschiedenis van de steden van België en van het Groothertogdom Luxemburg*, Brussel 1998. Verder wijzen wij hier graag op de *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, Alphen aan den Rijn 1978-2007, waarin een schat aan historische kaarten van steden in reproductie is opgenomen, voorzien van een korte toelichting. In de reeks zijn verschenen: Amsterdam (1978), Rotterdam (1984, herziene uitgave 2006), Utrecht (1990), Batavia (1992), De steden van Hollands Noorderkwartier (1991), Haarlem (1993), Leiden (1997), Gelderland. De steden van de Veluwe (1997), Gelderland. De steden van het Riviereengebied (1999), Gelderland. De steden van de Achterhoek en Liemers (2006), Overijssel. De steden van Noordwest-Overijssel (2002), Overijssel. Deventer, de steden van Twente en langs de Vecht (2005), Friesland. De Friese Elf steden, deel 1 (2006), Bergen op Zoom (2006) en Den Haag (2007).
- 8 Zie over het Europese atlasproject: M.P. Conzen, 'Retrieving the Pre-Industrial Built Environments of Europe. The Historic Towns Atlas Programme and Comparative Morphological Study', *Urban Morphology* 12 (2008) 2, 143-156; www.historiaurbium.org/english/home_en.html (geraadpleegd op 30 juni 2014). Een lijst van de verschenen atlasen is te vinden op: www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx (geraadpleegd op 30 juni 2014).
- 9 Historische stedenatlassen van Nederland (uitgegeven door Delftse Universitaire Pers, Delft) en België (uitgegeven door Het Gemeentekrediet van België, Brussel): B.M.J. Speet, *Aflevering 1. Haarlem* (1982); B.M.J. Speet, *Aflevering 2. Amersfoort* (1982); M.M. Doornink-Hoogenraad, *Aflevering 3. Zutphen* (1983); B.M.J. Speet, *Aflevering 4. Kampen* (1986); J.C. Visser e.a., *Aflevering 5. Schoonhoven en Nieuwpoort* (1990); F. Hermans, *Aflevering 6. Venlo* (1999); W.A. van Ham, *Aflevering 7. Bergen op Zoom* (2003); O. Debaere, *Historische stedenatlas van België. Typologische dossiers. Maaseik* (1997). De eerste vier afleveringen van de *Historische stedenatlas van Nederland* verschenen onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser en J.G. Wegner, de volgende drie afleveringen onder redactie van P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser en J.G. Wegner. De kaarten in alle delen zijn getekend door Th. Rothfus. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse Historische Stedenatlassen: R. Rutte, 'Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland', *Stadsgeschiedenis* 3 (2008) 1, 71-86. Dit artikel uit 2008 vormde de basis voor de alinea's van deze paragraaf die zijn gewijd aan de atlasen over Nederlandse steden.
- 10 Historische atlasen (uitgegeven door SUN, Amsterdam; die van Walcheren, Zutphen en Dordrecht door Vantilt, Nijmegen): B. Gunterman, *Historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht* (2003); P. van de Laar en M. van Jaarsveld, *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld* (2004); M. Potjer, *Historische atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf* (2005); E. Verhees en A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad* (2005); E. Ramakers, *Historische atlas van Maastricht. 2000 jaar aan Maas en Jeker* (2005); H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht* (2005); S. van Schuppen, *Historische atlas van Den Haag. Van Hofvijver tot Hofstoren* (2006); B. Speet, *Historische atlas van Haarlem. 1000 jaar Spaarnestad* (2006); G. Capiteyn, L. Charles en M.-C. Laleman, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst* (2007); M. Schroor, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (2009); P. Blom e.a., *Historische atlas van Walcheren. Continuïteit en verandering op een Zeeuws eiland* (2009); B. Speet, *Historische atlas van Amsterdam. Van veendorp tot hoofdstad* (2010); W. Frijhoff, M. Groothedde en C. Te Strake, *Historische atlas van Zutphen. Torenstad aan de Berkel* (2011); E. Benschop, T. de Bruijn en I. Middag (red.), *Historische atlas van Dordrecht. Stad in het water* (2013). Bij SUN verscheen ook een atlas van Hilversum, geen middeleeuwse stad maar een woonstad die ontstond in de decennia rond 1900: A. Kos, *Historische atlas van Hilversum. Van esdorp tot mediastad* (2013).

- baut en G. Croenen, *Historische Stedenatlas van België. Mechelen* (1997).
- 12 J. Gerits, *Historische steden in Limburg*, s.l. 1989.
- 13 H. Installé e.a., *Historische Stedenatlas van België. Mechelen II*, Mechelen 1997.
- 14 O. Debaere, *Stedenatlas. Oostende. Een topografisch overzicht van de ontwikkelingen van een fel begeerde havenstad*, Oostende 2002.
- 15 Zie voor een uitgebreidere bespreking van de Nederlandse stadsmonografieën: R. Rutte, 'Historische atlassen, stadsmonografieën en het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van Nederlandse steden', *OverHolland* 8 (2009), 116-131.
- 16 Stadsmonografieën Nederland: W. Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Zutphen*, Zutphen 1989; P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittard, een grensoverschrijdend verleden*, Sittard 1993; H.J.J. Lenferink (red.), *Geschiedenis van Kampen, deel 1. 'Maer het is hier te Campen'*, Kampen 1993 – J. Kummer (red.), *Geschiedenis van Kampen, deel 2. 'Zij zijn Kampers'*, Kampen 2001; G. van der Ree-Scholten e.a. (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum 1995; J. van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht, deel 1. tot 1572*, Hilversum 1996 – W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht, deel 2. Van 1572 tot 1813*, Hilversum 1998 – P. Kooij en V. Sleebe (red.), *Geschiedenis van Dordrecht, deel 3. Van 1813 tot 2000*, Hilversum 2000; J. Folkers (red.) *Geschiedenis van Harderwijk*, Amsterdam 1998; R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*, Franeker 1999; A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*, Zwolle 1999 – P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2000; A. van der Schoor, *Dorpen rond Rotterdam. Van ontstaan tot annexatie*, Rotterdam 2013; R.E. de Bruin e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000; A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*, Zwolle 1997 – P.Th.J. Kuijter, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629*, Zwolle 2000; M. van der Eerden-Vonk, J. Hauer en G. van Omme (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*, Hilversum 2000; P. Abels (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002; C. Dekker, *Een schamele landstad. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*, Goes 2002; R.C.J. van Maanen en J. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1. Leiden tot 1574*, Leiden 2002 – R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2. 1574-1795*, Leiden 2003 – R.C.J. van Maanen en B.M.A. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 3. 1795-1896*, Leiden 2004 – R.C.J. van Maanen en J.C.H. Blom (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 4. Vanaf 1896*, Leiden 2004; M. Schroor, *Geschiedenis van Dokkum. Hart van noordelijk Oostergo*, Dokkum 2004; J.G. Smit en E. Beukers (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 1. Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle 2004 – Th.F. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 2. De tijd van de Republiek*, Zwolle 2004 – Th.A.H. de Nijs en J.J.Th. Sillevius (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 3. Negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2005; M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel I. tot 1578. Een stad uit het niets*, Amsterdam 2004 – W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel II-1. 1578-1650. Centrum van de wereld*, Amsterdam 2004 – W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel II-2. 1650-1813. Zelfbewuste stadstaat*, Amsterdam 2005 – R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel III. 1813-1900. Hoofdstad in aanbouw*, Amsterdam 2006 – P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel IV. 1900-2000. Tweestrijd om de hoofdstad*, Amsterdam 2007; W. Willems e.a. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 1. Prehistorie en oudheid*, Wormer 2005 – H. Bots en J. Kuys (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 2. Middeleeuwen en nieuwe tijd*, Wormer 2005 – J. Brabers (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 3. Negentiende en twintigste eeuw*, Wormer 2005; J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle 2005; P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht. Een stadsgeschiedenis*, Zutphen 2006; D. Aten e.a. (red.), *De geschiedenis van Alkmaar*, Zwolle 2007; B. Speet, *Edam. Duizend jaar geschiedenis van een stad*, Zwolle 2007; R.M. Kemperink en B.G.J. Elias, *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, Utrecht 2009; F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Arnhem tot 1700*, Utrecht 2008 – F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Arnhem van 1700 tot 1900*, Utrecht 2009 – M.H. van Meurs e.a. (red.), *Arnhem in de twintigste eeuw*, Utrecht 2004; L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rheden*, Utrecht 2008; H. Slechte, *Geschiedenis van Deventer*, Zutphen 2010; E. Beukers en C. van Sijl (red.), *Geschiedenis van de Zaanstreek, Zaanstreek/Zwolle 2012*; K. Gast, B. Kernkamp en L. Klep (red.), *Geschiedenis van Wageningen*, Wageningen 2013; P. Nissen en H. van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners*, Hilversum 2014.
- Stadsmonografieën België: J. Stengers (red.), *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Antwerpen 1979; M. Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, Diest 1980; R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*, Leuven 1980; J. Ghysens, *Aalst in Vlaanderen*, Aalst 1981; R. Van Outryve, *Diksmuide door de eeuwen heen*, Woumen/Diksmuide 1981; M. Bussels, J. Grauwels en E. Houtman, *Hasselt 750 jaar stad. 1232-1982*, s.l. 1982; J.A. Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt 1982; H. De Kok en E. Van Autenboer (red.), *Turnhout. Groei van een stad*, Turnhout 1983; P. Kempeneers, *Tienen in vroeger tijden*, Tienen 1984; M. Van der Eycken, *De historische ontwikkeling van Diest*, Brussel 1984; A. Lens, *Lier, voorheen en nu*, Antwerpen/Roeselare 1986; K. Van Isacker en R. Van Uytven (red.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen 1986; Ph. Despriet, M. Pyncket en R. Pille, *900 jaar Menen*, Kortrijk 1987; J. De Meulemeester e.a., *Gestalla 1988. Duizend jaar Gistel. Bijdragen tot de geschiedenis, archeologie en genealogie van Gistel*, Gistel 1988; J. Helssen, *2000 jaar Tongeren. 15 vóór Chr. tot 1985*, Hasselt 1988; B. Baillieul en A. Duhaméeuw, *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tielt 1989 – G. Van Doorne (red.), *Een stad in opbouw 2. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt 1992; J. Decavele (red.), *Gent. Apologie van een rebelse stad. Geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen 1989; R. Dumon, *De geschiedenis van Nieuwpoort*, Langemark 1989; F. Muylaert, *Roeselare door de jaren heen*, Roeselare 1989; N. Maddens (red.), *De geschiedenis van Kortrijk*, Tielt 1990; R. Buyck e.a., *Zevenhonderdvijftig jaar Eeklo. De geschiedenis van Eeklo*, Eeklo 1990; R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest*, Tielt 1991; M. Boonen e.a., *Maaseik. Ontstaan en groei van een grensstad*, Maaseik 1994; R. Jacobs, *Brussel. De geschiedenis in de stad*, Brugge 1994; R. Jacobs, *Brugge een stad in de geschiedenis*, Brugge 1997; P. Cornet en J. Robert (red.), *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt 1999; C. Billen en J.-M. Duvosquel (red.), *Brussel*, Antwerpen 2000; E. Bussièrre (red.), *Lille*, Antwerpen 2000; R. Tijs, *Antwerpen. Historisch portret van een stad*, Tielt 2001; V. Vermeersch (red.), *Brugge*, Antwerpen 2002; W. Prevenier en R. Van Eenoo (red.), *Geschiedenis van Deinze*, Deinze 2003-2007; R. Jacobs, *Een geschiedenis van Brussel*, Tielt 2004; N. Maddens, *De geschiedenis van Kortrijk in 't kort*, Kortrijk 2005; I. Mariën, *Kroniek van Geraardsbergen. Een vogelvlucht door het verleden*, Geraardsbergen 2007; R. Tijs, *Antwerpen. Atlas van een stad in ontwikkeling*, Tielt 2007; M. Boone en G. Deneckere (red.), *Gent. Stad van alle tijden*, Antwerpen 2010; P. Trio e.a., *Tijd voor Oudenaarde*, Oudenaarde 2012.
- 18 Vergelijk: R. Rutte en J.E. Abrahamse (red.), *Atlas van de verstedelijkte Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum/Delft, 2014, Deel I (11-153) met de monografieën van vijfender-

- tig steden en de vergelijking in Deel II, i.h.b. 157-169.
- 19 Archeologische en/of bouwhistorische studies Nederland en België waarin substantiële aandacht wordt besteed aan de stadswording: *Roeselare onder de grond. Archeologie van Roeselare*, Roeselare 1989; J. Boersma, J. van den Broek en G. Offerman (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Bedum/Groningen 1990; D. Callebaut e.a., *Aalst. Archeologie en Archief*, Zellik/Aalst 1994; N. Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven 1994; W. Denslagen (red.), *Gouda, Zeist/Zwolle 2001*; P. Bitter, *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk in Alkmaar*, Hilversum 2002; C. Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser Stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16de eeuw*, Hilversum 2003; G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)*, Utrecht 2003; W. Hupperetz, *Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda*, Utrecht 2004; A. van Drunen, 's-Hertogenbosch 'van straet tot stroom', Zwolle 2006; B. Vermeulen, *Razende mannen, onrustige vrouwen. Archeologie en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het St. Elisabethsgasthuis te Deventer*, Deventer 2006; E. Mittendorff, *Huizen van heren. Archeologisch onderzoek naar het proces van verstedelijking en de vorming van een stedelijke elite in het Polstraatkwartier van Deventer, ca. 800-1250*, Deventer 2007; L. Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, Mechelen 2007; H. Sarfatij, *Archeologie van een deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*, Utrecht 2008; A. de Hingh en E. van Ginkel, *De archeologie van Den Haag*, Utrecht 2009; Ph. Despriet, *10.000 jaar Menen. 40 jaar opgravingen 1969-2009*, Kortrijk 2009; B. Hillewaert, Y. Hollevoet en M. Ryckaert (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge 2011; D.M. Duijn, *Het verhaal van een West-Friese wereldstad. Een onderzoek naar de opkomst, neergang en bloei van Enkhuizen tot 1800 aan de hand van archeologische en historische bronnen*, Hoorn 2011; J.W.M. Oudhof, A.A.A. Verhoeven en I. Schuurin, *Tiel rond 1000. Analyse van vier opgravingen in de Tielse binnenstad*, Amsterdam 2013; M. Groothedde, *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*, Zutphen 2013; R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014.
- 20 Verhulst 1999 (noot 5). Het is opvallend dat niet alleen de synthese van Verhulst, maar ook de anderen die we noemen in noot 5, eindigen in de twaalfde en dertiende eeuw, en dus niet ingaan op het laatmiddeleeuwse stadswordingsproces.
- 21 Wel werd veel lokaal casusonderzoek verricht. Zie ook de hoofdstukken over binnenstedelijke transformatie en over wederopbouw, herbesteding en herontwikkeling in: Rutte en Abrahamse 2014 (noot 18), 272-307.
- 22 Het gaat hier om het schetsen van het stadswordingsproces in hoofdlijnen, niet om het geven van een uitputtende opsomming van steden. Zo kan het voorkomen dat kleinere plaatsen waarvan wel beweerd wordt dat het steden zijn niet op de kaart staan. Vroege handelsnederzettingen zoals Ename en Dorestad, die later zijn verdwenen, blijven hier buiten beschouwing. Startpunt voor het overzicht dat we hier geven was: R. Rutte, 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, 143-170. Die publicatie gaat echter alleen over steden in Nederland. We hielden de bevindingen uit 2005 kritisch tegen het licht en kwamen tot een nieuw overzicht van de stadswording in de Lage Landen.
- 23 Naar de artikelen die voornamelijk betrekking hebben op een van de hierna behandelde groepen steden verwijzen we per groep, de meer algemene werken noemen we hier: A.-J. Bijsterveld en F. Theuws, 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw', in: E. Taverne e.a. (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing*, Rotterdam 2012, 91-107; J. Burgers, 'Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53 (1999), 81-99; J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgariter staregite nuncupatur'* (Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht; 33), Den Haag 2005; J.C.M. Cox, 'Hebbende privilege van stede'. *De verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland (13de-15de eeuw)*, Leiden 2011; H. Engel, 'Het spreidingspatroon van de steden en de infrastructuur in Hollands Noorderkwartier tot omstreeks 1700', *OverHolland* 12/13 (2013), 128-184; H. van Engen en R. Rutte, 'Met dank aan de landsheer. Enkele hoofdlijnen in de ontstaansgeschiedenis van de Overijsselse steden', in: *Overijsselse Historische Bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 122 (2007) (themanummer 'Ontstaan van de steden in Overijssel'), 177-204; P.C.M. Hoppen-
- brouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570', in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, deel 1*, Hilversum 2002, 103-148; M. IJsselstijn, 'Enkele grote lijnen in de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis. Een vergelijkende studie naar de binnensteden van Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 110 (2011) 3/4, 89-107; R. Rutte 'Vierhonderd jaar stadswording in het mondingsgebied van de Schelde. Ruimtelijke patronen en handelsstromen in de zuidwestelijke delta', *OverHolland* 12/13 (2013), 98-127; R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005; H. Sarfatij (red.), *Verborgen steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990; P. Stabel, *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the late Middle Ages*, Leuven/Apeldoorn 1997; A. Thurkow e.a., *Atlas van Nederland, deel 2. Bewoningsgeschiedenis*, Den Haag 1984; R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het noorden en zuiden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 2*, Haarlem 1982, 188-253; R. van Uytven, 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', in: *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 108 (1992), 65-84; K. Zweerink, 'De ruimtelijke volwassenwording van de Hollandse stad (1200-1450). Een vergelijkende analyse van het ontstaan van de contouren van de Randstad aan de hand van stadsplattegronden', *OverHolland* 10/11 (2011), 149-171.
- 24 R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx en A. Mars (red.), *Vroeg-Middeleeuwse Ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort 1995; P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum 2001; J. De Meulemeester, 'Karolingische castra en stadsonwikkeling. Enkele archeo-topografische suggesties', in: *La genèse et les premiers siècles des villes médiévales dans les Pays-Bas méridionaux/Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden*, s.l. 1990, 117-149; J. De Meulemeester, 'La fortification de terre et son influence sur le développement urbain de quelques villes des Pays-Bas méridionaux', *Revue du Nord* 74 (1992) 296, 13-28; J. De Meulemeester, 'Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen', in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. De Smit (red.), *Over den Vier Ambachten'. 750 jaar Keure. 500 jaar Graaf Jansdijk*, Kloosterzande 1993, 137-148.
- 25 R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*, Zutphen 2002.
- 26 G. Despy, 'Les phénomènes urbains dans le Brabant Wallon jusqu'aux environs de

- 1300', in: *Wavre 1222-1972. Les franchises communales dans le Brabant Wallon. Actes du Colloques Historiques*, Waver 1973, 21-53; G. Despy, 'Naissance de villes et de bourgades', in: *La Wallonie. Le pays et les hommes. Histoire - Économies - Sociétés, deel 1*, Brussel 1975, 93-129; J. Dugnoille en M. de Waha, 'Avesnes en de Henegouwse steden', in: D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 1299. *Eén graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*, Hilversum 2000, 144-161; P.A. Henderikx, 'Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, 47-62.
- 27 N. Brand, 'Waterwegen en stedelijke be-
langen. De invloed van infrastructuur op het Hollandse stedenpatroon (1200-1560)', *OverHolland* 10/11 (2011), 126-147; P.A. Henderikx, 'Havenplaatsen in Zeeland in de dertiende eeuw', in: P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum 2001, 68-80; R. Rutte en K. Zweerink, 'Stadswording in Holland (12de-14de eeuw). Ligging in het landschap en vroege ruimtelijke inrichting van de steden in het westen van Nederland', *Holland. Historisch tijdschrift* 41 (2009) 3, 149-167.
- 28 R. Rutte, 'Dorpen en steden', in: *Bosatlas van Fryslân*, Groningen 2009, 108-125.
- 29 R. Rutte, 'Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland. Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 95 (1996) 6, 189-202; R. Rutte, 'Stadswording in het riviereengebied ten zuiden van Utrecht gedurende de veertiende eeuw', in: *Het Kromme-Rijngebied. Tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'* 37 (2003) 1/2, 1-11.
- 30 R. Rutte, 'Groei en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw', *OverHolland* 3 (2006), 27-55.
- 31 Rutte en Abrahamse 2014 (noot 18), 170-209.
- 32 Zie: W. Boerefijn, 'De vorm van nieuwe steden uit de 13e en 14e eeuw', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 31 (2013) 1, 3-15.

DR. R.J. RUTTE is stads- en architectuurhistoricus en universitair docent bij de Sectie Geschiedenis aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit

in Delft. Hij is gespecialiseerd in de langetermijnonwikkeling van de inrichting van Nederland, in het bijzonder de stedenbouw.

DR. B. VANNIEUWENHUYZE is stadshistoricus. Hij publiceert over de morfologie en ontwikkeling van middeleeuwse en vroegmoderne steden. In zijn onderzoek

combineert hij disciplines als geschiedenis, toponymie, cartografie, archeologie en bouwhistorie om het vroegere stedelijk landschap te reconstrueren.

URBAN GENESIS AND MEDIEVAL TOWN DEVELOPMENT IN THE LOW COUNTRIES (10th-15th CENTURIES) A MORPHOLOGICAL STUDY

BY REINOUT RUTTE AND BRAM VANNIEUWENHUYZE

Although occasionally united, the Low Countries were and are a conglomeration of Dutch speaking states whose origins mostly lie in medieval times. Actually, the Low Countries coincide with the Netherlands, Flanders (the Dutch speaking part of Belgium) and the far north-western part of France. They are situated along the North Sea coast line and lie at the mouths of important rivers such as the Rhine, the Meuse and the Scheldt. Thanks to this excellent geographical situation the Low Countries have been one of the most urbanized regions of Europe since medieval times.

Since several decades, urban history is a booming discipline and it is studied from numerous perspectives, in the Low Countries as well as abroad. In the Low Countries, this flourishing state of affairs is in sharp contrast with the lack of academic interest in urban morphology. The analysis of medieval urban form receives only little attention from Dutch and Belgian scholars and there is a lack of comparative research. After reviewing published town atlases and related atlas series and urban monographs (Fig. 1), this article provides a comparative overview of urban genesis within the Low Countries, in an analysis of town plans by Jacob van Deventer (around 1550 - Figs. 3-9).

From the 10th until the 14th century, an impressive number of towns of all kinds and sizes were established (Fig. 2). This is the period of town formation in the Low Countries. Until the 14th century, the Southern part of the Low Countries was the most important, but later the Northern part, especially Holland, gradually became the core area of urbanization. During the 14th century, new groups of towns blossomed in the North, while at the same time the genesis of towns in the South came to a standstill.

These are only the first results of a very rough comparative analysis. To obtain a better insight and to explain the genesis of these groups of towns, and to get a grip on the urban form, more comparative and synthetic research is needed. This future research should focus on urban form and its transformations, not only within the context of general assumptions about economic prosperity and trading routes, but even more with regard to the genesis of various groups of towns with a comparable plan, their location in specific landscapes and well-intended policies by lords, merchants and burghers – all this in the light of processes of change, like the gradual shift of the genesis of towns from the South of the Low Countries to the North.

DE MEDUSA IN DE AEGIS VAN HENDRICK DE KEYSER

VORM EN FUNCTIE VAN EEN ORNAMENT OP HET
GRAFMONUMENT VAN WILLEM VAN ORANJE (1614-1623)

GHISLAIN KIEFT

Het object dat in dit essay wordt behandeld, is een alledaags ding voor kunsthistorici en architectuurhistorici. Het is – het lijkt althans – een medusakop, waarvan er zeer vele zijn, dat zowel een motief is in de kunstgeschiedenis als in de architectuurgeschiedenis. De Medusa is zo alom aanwezig, dat het niet nodig lijkt deze nog uitvoerig ter sprake te brengen.

Een goed voorbeeld van deze vanzelfsprekendheid is de behandeling van deze figuur als het gaat om het 'Architektur und Figurenprogramm' van het stadhuis van Antwerpen. Holm Bevers brengt in zijn studie over dit gebouw naar ontwerp van Cornelis Floris (1513/14-1575) bijna alle beeldende elementen van de façade ter sprake, met voorbeeldige duiding, maar over de Medusa, die zich boven het timpaan van de toren van het stadhuis bevindt (afb. 1), zwijgt de auteur.¹

Het is algemeen bekend dat Medusa mythologisch het afgehakte hoofd is dat als wapen gebruikt wordt door Perseus, omdat de blik van Medusa in staat is alles en iedereen te doen verstenen; dat het als zodanig een courant motief of thema is in de kunstgeschiedenis; en dat het typologisch een goed en evenzeer courant *apotropaïon* is in de klassieke en classicistische architectuur. Toch wil ik Medusa en het stadhuis van Antwerpen ter sprake brengen. Maar meer nog en voornamelijk gaat het mij om een soortgelijk bouwornament – evenzeer een onderdeel van een 'Figurenprogramm' – namelijk de Medusa die Hendrick de Keyser (1565-1621) ontwierp voor het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk in Delft. Ook over deze Medusa is men tot nog toe zwijgzaam geweest.

De strekking van dit artikel is dat in beide gevallen niet Medusa is verbeeld, maar de aegis van Minerva en dat deze aegis als bouwornament een specifieke plaats had in de klassieke architectuur en een specifieke 'betekenis' had in de beide genoemde ontwerpen. Deze beeldende 'betekenis' verklaart de aanwezigheid van het bouwornament, maar het ornament verheldert evenzeer de iconografie.

DE MEDUSA VAN DE KEYSERS GRAFMONUMENT

Het grafmonument dat Hendrick de Keyser ontwierp voor de stoffelijke resten van Willem van Oranje-Nassau kan men zowel in termen van bouwkunst als in termen van beeldend ornament beschrijven als tot in detail ontleend aan de Oudheid (afb. 2). De opdracht kwam van de Staten-Generaal van de jonge Republiek. Bijna dertig jaar na de dood van de *pater patriae* op 10 juli 1584 spreekt men in deze Staten-Generaal voor het eerst over dit monument, namelijk op 14 november 1613. Kennelijk was het initiatief daartoe al eerder genomen, aangezien in de notulen gesproken wordt over 'eenige modellen, daer nae dat men soude mogen maken het monument'. Dit citaat is overgenomen uit de

publicatie uit 1931 van René François Paul de Beaufort.² De Beaufort spreekt her en der in zijn studie wel over een bestek, maar een bestek als zodanig is niet tot ons gekomen. Waar wij wel enige weet van hebben, is de discussie in de Staten-Generaal omtrent een dergelijk plan en de bekostiging daarvan. Het betreft dan opmerkingen die niet systematisch zijn en in tijd uitgestrekt.

De Beaufort behandelt in zijn studie uiteraard de architectonische huif, de twee figuren van Willem, de ene 'levende' Willem verbeeld als triomferende krijgsheer, en de andere 'dode' Willem als opgebaarde gisant; voorts de vier deugden op de hoeken van het monument en de prachtige personificatie van Fama met haar twee bazuinen. Over de vier identieke koppen van Medusa die zich op de basementen van de vier deugden bevinden, is De Beaufort kort, hij citeert notulen en schrijft: 'Het bestek [sic] geeft alleen aan: "vier ronde pedestallen van witte merber. Elckx verciert met een tronie ende tusschen hangende festoenen van bronse".'³

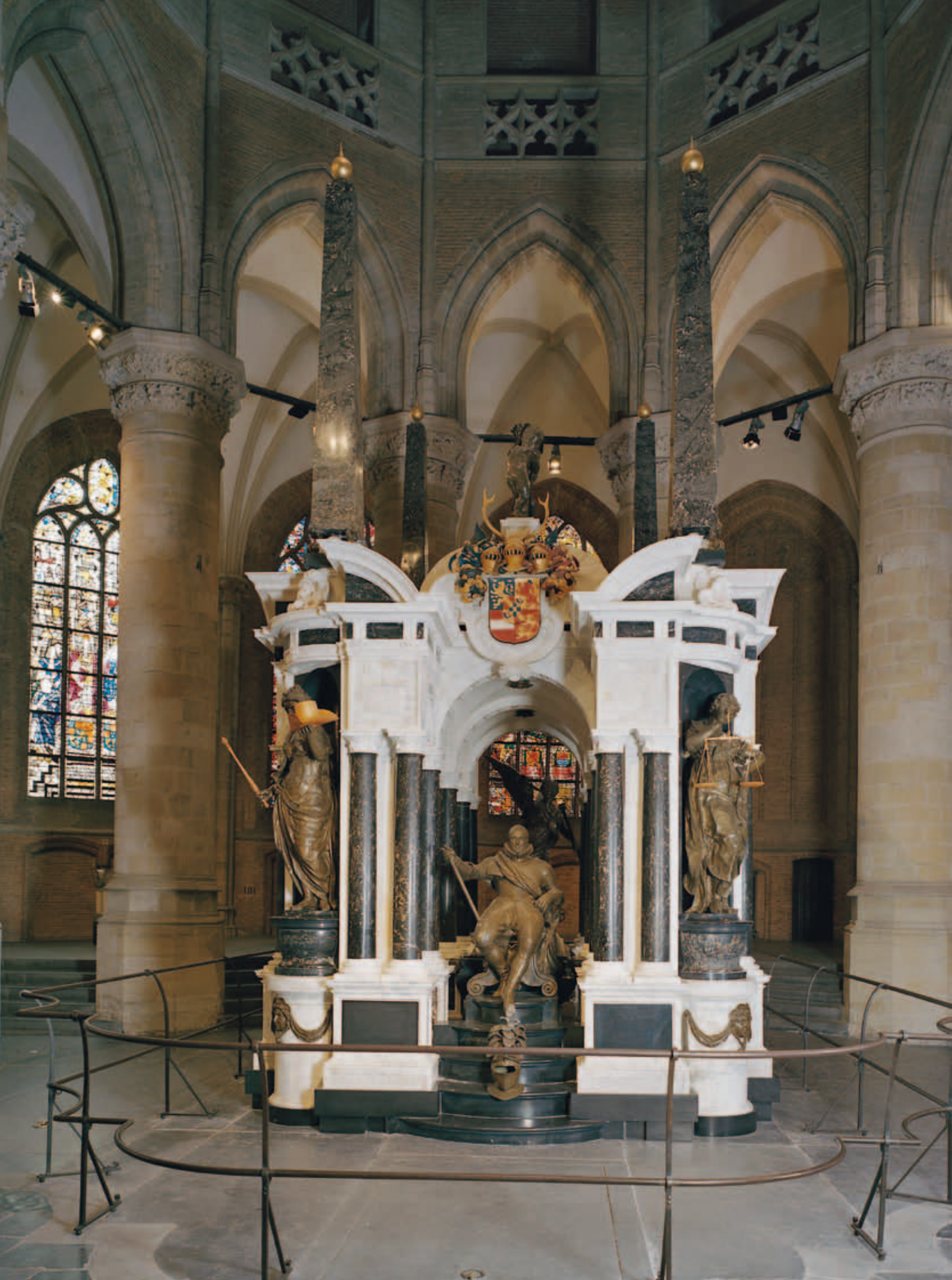
Ook Els Jimkes-Verkade besteedt in 'De ikonologie van het grafmonument van Willem I, Prins van Oranje' enige aandacht aan de Medusae: 'De bronzen "tronies" onder de vier hoekfiguren zijn naar alle waarschijnlijkheid symbolen die naar de dood verwijzen. Ondanks het ontbreken van slangenhaar kunnen zij redelijkerwijs als Medusakoppen geïdentificeerd worden. Hiervoor pleit het feit, dat de vlechten onder de kin zijn samengeknoopt op dezelfde wijze als slangen in Medusavoorstellingen uit de Romeinse keizertijd.'⁴ (afb. 3)

Enige aarzeling omtrent de aard van de 'tronies' kan men ook aantreffen in een recentere studie van het Delftse grafmonument, van de hand van Frits Scholten. Terecht vergelijkt de auteur de hoofden met de festoentachtige wijze van ophanging met het niet meer bestaande grafmonument voor Willem Lodewijk van Nassau, in 1631 voltooid in de Grote Kerk van Leeuwarden. Scholten laat twee prenten van dit monument zien, ontworpen door Pieter de Keyser, en spreekt over 'mascarons, probably Medusa heads as in Delft'.⁵

Jimkes-Verkade heeft overigens, mijns inziens, niet gelijk als zij, zonder bronvermelding, meent dat de koppen verwijzen naar de dood. Maar zij denkt zeker in de goede richting als zij wijst op de klassieke herkomst van dit type Medusa. De Medusae van De Keyser behoren typologisch namelijk tot de categorie van wat wel als 'the beautiful gorgoneion' omschreven is, en waarvan het bekendste exemplaar de zogenaamde *Medusa Rondanini* is, nu in de Glyptothek in München. Deze Gorgo is wel degelijk een Medusa en wordt veelal verondersteld een Romeinse kopie te zijn van een Grieks beeldhouwwerk uit de vijfde eeuw voor Christus.⁶

Nu wil ik hier niet beweren dat De Keyser specifiek door dit marmer werd geïnspireerd, waarvan pas voor

◀ 1. De aegis boven het timpaan van de toren van het stadhuis van Antwerpen (foto auteur)

◀ 2. Hendrick de Keyser, Grafmonument Willem van Oranje (1614-1623) in de Nieuwe Kerk in Delft (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

▲ 3. Grafmonument Willem van Oranje: 'tronie ende tussen hangende festoenen van bronse' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

het eerst melding wordt gemaakt aan het einde van de achttiende eeuw, en waarvan de eerste afbeeldingen ook dateren uit die tijd (afb.4). Maar dat De Keyser koos voor een dergelijke Medusa is wel zeker. Het type 'schoone Medusa' was zeer zeker bekend in de Renaissance. En het aantal exemplaren, in verschillende varianten en toepassingen, is overvloedig. Het volstaat hier twee voorbeelden te noemen: in de editie van 1568 neemt Giorgio Vasari nota van een buste van keizer Hadria-

nus die zich in Palazzo Medici bevond 'sopra la porta del giardino in casa Medici'. Deze sculptuur van Hadrianus – in het antieke Rome in serie gemaakt – draagt een kuras met daarop eenzelfde Medusa als die van De Keyser. Naar verluidt bracht Giuliano da Sangallo dit exemplaar van de buste in de jaren negentig van de vijftiende eeuw naar Lorenzo il Magnifico als een gift van de Napolitaanse koning Ferdinand.⁷ Het is goed mogelijk dat Cellini dacht aan Hadrianus toen hij het kuras

4. Medusa van het type *Rondanini* (in: G. Albertolli, *Miscellanea per i giovani studiosi del disegno pubblicata da Giocondo Albertolli*, Milaan 1796, tav. XVII)

5. Benvenuto Cellini, buste van groothertog Cosimo I de Medici, 1545-1548, Museo Nazionale del Bargello, Florence

of borstpantser van groothertog Cosimo de Medici vormgaf alsmede de prominente Gorgo (afb.5). De 'schone Medusa' onderscheidt zich door de afwezigheid van de grimas (de vervaarlijke open mond), eerder een hangende mond, ook wel gesloten, de serene of ietwat droevige ogen, en dikke haarstrengen eerder dan slangen. De onder de kin vastgeknoopte staarten zijn wel aanwezig en vaak is de Medusa voorzien van twee vleugels boven of achter het hoofd, die de vleugels van

de uil van Minerva zijn. Maar deze vleugels kunnen ook afwezig zijn.

Het tweede voorbeeld betreft de zogenaamde *Tazza Farnese*. Dit is een fiaal van Hellenistische/Egyptische herkomst uit de tweede eeuw voor Christus en gesneden uit een groot stuk chalcedon. In 1571 kocht dezelfde Lorenzo il Magnifico het aan voor veel geld. De fiaal, bedoeld voor plengoffers, is aan één zijde voorzien van een 'schone Medusa' (afb.6). De tazza bleef in het bezit van de Medici tot de gewelddadige dood van Alessandro de' Medici in 1637, waarna zijn weduwe Margareta van Parma het in bezit kreeg. Zij liet de grote camee na aan haar zoon, de hertog van Parma, oftewel Alessandro Farnese.

Het zou natuurlijk welkom zijn als kon worden vastgesteld dat de *Tazza Farnese* in Brussel was toen Margareta van Parma optrad als landvoogdes van de Nederlanden, dus tussen 1559 en 1567, maar voor de geschiedenis van het beeldtype in de Nederlanden is die vaststelling niet echt nodig. De schone Medusa komt veelvuldig voor op antieke munten en gemmen, en kan zeer goed ook getransporteerd zijn van het Zuiden naar het Noorden via de kleine bronzen plaquettes, waarvan het brons van afbeelding 7 een voorbeeld is. Kleinere glazen Medusa's zijn achtergelaten door Romeinse soldaten langs de Rijn (al is mij geen voorbeeld bekend uit een, laten we zeggen, Hollandse collectie antiquiteiten rond 1600); en ook grotere bronzen Medusa's van het schone type zijn aangetroffen bij Romeinse opgravingen. Het betreft hier de zogenoemde *phalerae*, die aan soldaten kennelijk gegeven werden voor moedig gedrag of na trouwe dienst. Dergelijke medailles, natuurlijk in serie gegoten, en met gevarieerde iconografie, werden gedragen op het lederen borststuk van deze legionairs.

Een bodenvondst van deze soort uit het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw is daarbij vermeldenswaard. Het betreft een tiental *Phalerae von Lauersfort*, nu in de Antikensammlung Berlin, genoemd naar de vindplaats in de buurt van Krefeld. Twee van deze *phalerae* tonen het hoofd van de schone Medusa (afb.8) en de gelijkenis met de 'tronies' van Hendrick de Keyser is wel bijzonder treffend.⁸ Het zou wederom welkom zijn als als we wisten dat de beeldhouwer een *phalera* als die uit Lauersfort zou hebben gekend, maar dat kan niet aangetoond worden. Dat De Keyser bekend was met de antieke iconografie van de schone Medusa staat wel buiten kijf.

DE AEGIS VAN DE KEYSER

Het 'bestek' voor het monument van Willem van Oranje spreekt niet over Medusa's; toch zijn de tronies op het grafmonument dat wel degelijk. In feite spreekt het 'bestek' ook niet over tronies: het spreekt over 'tronies die tussen festoenen hangen'. Bekijkt men het resultaat van de wensen van de Staten-Generaal wat nader, dan blijkt het geheel te bestaan uit drie gietsels:

6. Medusa aan de buitenkant van de *Tazza Farnese*, Museo Archeologico Nazionale, Napels (foto Alinari)

7. Severo Calzetta da Ravenna (toegeschreven), bronzen plaquette met Medusa, eerste helft vijftiende eeuw, Metropolitan Museum, New York

een voor de Medusa, en twee voor de belendende delen van een festoen, aan beide kanten van de tronie. Tezamen vormen deze één voorwerp. Het is te zien dat het festoen de vorm heeft van een soort sjaal of doek, die één geheel vormt, tezamen met de tronie, en die, als betrof het een klassiek wijgeschenk, aan de wand is gehangen, met twee zichtbare borgen, namelijk de twee wandringen, en een onzichtbare borg voor het hoofd. Voor elk van deze vier bronzen voorwerpen zijn dezelfde gietmallen gebruikt.

Misschien kan men de tekst van het bestek op dit punt nog beter als volgt interpreteren: het is een festoen met een Gorgo ofwel Medusa, dat dus als een festoen van een tempelwand is. Dat wil zeggen: het is een ding, op de wijze van bijvoorbeeld een bloemguirlande, maar niet bestaande uit bloemen maar uit stof en een tronie. Zoals gezegd meen ik dat hier niet Medusa is uitgebeeld maar de aegis. De antieke 'aegis' uit de Oudheid bevat meestal een Medusa of Gorgo, maar is geen Medusa; deze is overigens eveneens te rekenen tot de categorie eregaven en heeft ook een apotropaeische functie.

Hier is het gepast Karel van Mander te citeren, in zijn

Wtlegghing van Ovidius' *Metamorfosen*. Van Mander brengt daar ook de 'imagini degli dei' (zoals de titel van het soortgelijke werk van Vincenzo Cartari kortweg luidt) ter sprake, en beschrijft in 1604 de uitbeelding van Minerva, en derhalve van de aegis:

'T'Gorgonen oft Medusae gheslangde hooft droegh sy in haren Schildt: sommige seggen, op haer borstwapen. Dit was den vyanden seer verschrickelijck: want (ghelijck elder noch yet mach verhaelt zijn) een vroom Man, oft wijs Hooftman, die wakende en voorsichtigh alle saken aenleghet en beleydt, maect zijn vyanden oft teghenpartijen verschrickt, wetende (also men seght) wat hy in zijnen schildt voert. Oft dat sy het Medusen hooft (soo eenige seggen) voerde in haer borstwapen, dat wijst aen, dat wy, om alle onse voornemens, wercken en woorden, nut, eerlijck en deuchtlijck met verstandt uyt te voeren, altijt mosten hebben in onse borst rechte wijsheyt en voorsichticheyt.'⁹

Aldus komen wij te weten dat het de aegis ofwel het schild betreft van Minerva, ofwel een soort borststuk van dezelfde godin. Bij Homerius gaat het blijkbaar om een rond schild van geitenhuid: in de geestdriftige vertaling van de *Ilias* van Aegidius W. Timmerman, uit

1931 (*Ilias* boek v, vers 738 sgg), wordt de zaak als volgt omschreven:

“t Geitenrondas, schrikwekkend en vol wapperende kwasten;

Overall kromt zich de Vlucht er om heen als een krans en er óp woont

Tweespalt en Afweer, er óp woont de huiveringwekkende Aanval,

Op staat er ook het hoofd van de Gorgo, het vreeslijke monster,

Gruwelijk en ook afzichtlijk; 't blazoen van de Aegisbeheerder!’

De Ouden hebben zich echter niet beperkt tot de autoriteit van Homerus, maar meenden dat de aegis van Minerva inderdaad een ‘borst-waepen’ was, in de vorm van de leren huid van een of ander dier (een geit ofwel een grote slang, wat wel verschil maakt) dat Minerva om de nek droeg, als een wapen met de Gorgo Medusa: ofwel als een zelfgewonnen trofee (namelijk de huid van de slang Gorgon), ofwel als triomfantelijk wijgeschenk (namelijk een Medusa cadeau gedaan door Perseus). Het is deze aegis die in het nu volgende aan de orde zal zijn.

Van Mander vertelt ons eigenlijk niet hoe nu het borstwapen er volgens hem uitziet. Hij vlucht integendeel nogal snel in de ‘betekenis’ van de aegis (met zaken als vroomheid, wijsheid, waakzaamheid en voorzichtigheid). En inderdaad lijkt het erop dat hij en zijn artistieke tijdgenoten enigszins tastend waren omtrent de waarachtige gedaante van dit antieke voorwerp. Een goede, antieke, aegis zoekt men namelijk op antieke beelden van Minerva (afb. 9), en die waren rond

1604 blijkbaar niet voorhanden. Toch kennen wij Hollandse en Vlaamse uitbeeldingen van Minerva uit de tijd van Van Mander en Hendrick de Keyser – zelfs uit de kring van Hendrick de Keyser.

In plaats van een gedegen dierenhuid, zoals bij de *Minerva Giustiniani*, ‘vol met wapperende kwasten’, ‘t blazoen van de Aegisbeheerder’, en ‘het vreeslijk monster’ verkiest Jan Saenredam in zijn prent, een gravure naar Goltzius (afb. 10), de aegis uit te beelden als een forse, stoffen halsdoek, met als een soort bijou, zo te zien, een bebaarde Gorgo. En die zal dan denkkelijk eerder het mannelijke begrip (of de homerische bijgod) Phobos (‘Angst’, ‘Vlucht’, ‘schrikwekkend’ in de vertaling van Timmerman) uitbeelden dan Medusa. Afgezien van de vormgeving hoeft dat niet te verbazen, want de twee komen op de antieke aegis inderdaad (tezamen) voor. Interessant is wel de omgeknoopte doek.

Een bescheidener omslagdoek komt voor op een prent van Minerva van Jan de Sadeler, naar een ontwerp van Stradanus (afb. 11). Deze belligerente Minerva, tot de tanden gewapend en op alle eventualiteiten voorbereid, heeft – met alle gedoe van wapens daaromheen – haar aegis niet vergeten. De beschermende trofee van dierenhuid (denkelijk van een geschubde slang) heeft zich uitgestrekt over haar hele kuras. Onder dat kuras draagt zij een peplos die uitkraagt ter hoogte van haar hals, maar boven op het kuras zien we een schone Medusa, die om de nek gedragen wordt door middel van een breed lint of shawl.

Het is nu mijn bewering dat de vier basementen van het grafmonument van De Keyser de bronzen weergave bevatten van de aegis van Minerva namelijk ‘elckx

8. *Phalera* met het hoofd van de schone Medusa, Antikensammlung Berlin (in: E. Buschor, *Medusa Rondanini*, Stuttgart 1958, 26)

verciert met een tronie ende tusschen hangende festoenen van bronse'. De uilenvleugels van de mooie Medusa zijn inderdaad afwezig. Deze lijken eerder vervangen door een stuk gekruld geitenleer, of wellicht de schubben van een slang.

DE BETEKENIS VAN DE AEGIS VAN DE KEYSER

De aegis op het stadhuis van Antwerpen is eveneens als een festoen aangebracht. Het lijkt erop dat de Medusa hier met de strengen van haar haren opgehangen is. Deze aegis maakt deel uit van het programma van het stadhuis, zoals het in 1564 was, zoals bestudering van een prent van Hans Vredeman de Vries van het stadhuis leert. Duidelijk zijn ook de figuren van Iustitia en Prudentia te zien, en de beeltenis van de vermoede stichter van Antwerpen, die Brabo heette. Het is niet moeilijk de twee personificaties in verband te brengen met de functie van een gebouw, waar gerechtigheid en verstandig handelen betracht worden. De aegis met Medusa moet eveneens in dit verband gezien worden.

Over de Medusa vertelt Cesare Ripa ons (in de vertaling van Andries Pers uit 1644), wanneer hij het abstractum 'Ratio' wil uitbeelden, het volgende: 'Ragione. Reeden.

9. *Minerva Giustiniani*, (in: J. von Sandrart, *Teutsche academi der bau-, bild und mahlerey-kunst* Neurenberg 1675, frontispice, derde boek van deel I).

Een Iongvrouw in Hemels blaeu gekleet, met een gulden Waepenrock, hebbende in de rechter hand een Spiesse, en met de slincker een Lauwerboom omvattende, waer aen een Schild hanght, daer in 't midden het hoofd van Medusa geschildert is, hebbende een Helm op 't hoofd, met een viervlamme daer boven op...

De Lauwerboom, daer het hoofd van Medusa aen hanght, bediet de Overwinninge, die de Reeden heeft over haere Vianden, diewelcke de Deughd tegen streven, welcke deughd stom en verbaest doet maecken, gelijk oock het hoofd van Medusa deede, aen alle die geene die 't selve aensagen; en men leest dat de Keyser Domitianus 't selve altijd hadde gehouden in zijne Waepen-rustinghe, als mede in zijn segel, ten einde hy sich Victorieux of zeeghbaer soude vertoonen...'¹⁰

Men zou kunnen besluiten dat de gevelwand van het Antwerpse stadhuis in feite de door Ripa genoemde 'lauwerboom' is waar het hoofd van Medusa 'aen hangt' en dat deze de overwinning van de 'Reeden' be- duidt op de vijanden van de deugd.

Toen de uit het Vlaamse Meulebeke afkomstige Karel van Mander het nieuwe stadhuis aanschouwde en zijn oog op de aegis viel, kon hij blijkbaar iets dergelijks denken over de aegis:

'Dit was den vyanden seer verschrickelijck: want (ghelijck elder noch yet mach verhaelt zijn) een vroom Man, oft wijs Hooftman, die wakende en voorsichtigh alle saken aenleghet en beleydt, maect zijn vyanden oft teghenpartijen verschrickt.'

En:

'Oft dat sy het Medusen hooft (soo eenige seggen) voerde in haer borst-wapen, dat wijst aen, dat wy, om alle onse voornemens, wercken en woorden, nut, eerlijck en deuchtlijck met verstandt uyt te voeren, altijd mosten hebben in onse borst rechte wijsheyt en voorsichticheyt.'

Van Mander zegt dit in de *Wtleggingh* van Minerva, een oorlogsgodin die ook de godin van de wijsheid is. Elders, namelijk in de 'Levens', noemt Van Mander ook de ontwerper van het stadhuis van Antwerpen: 'Cornelis heeft veel heerlijke wercken ghedaen binnen Antwerpen, als dat Coninghlijck ghebouw van het Stadthuys, Oosters huys, en meer ander dingen: desen overleedt in 't Iaer 1575.'¹¹

Misschien heeft Karel van Mander Cornelis Floris, 'een uytnemende Beeldt-snijder, en Architect', niet persoonlijk gekend, maar hij kende wel degelijk diens broer Frans Floris, bij wie Van Mander kennelijk over de vloer kwam. Cornelis Floris zal de gedachten van Van Mander dus mogelijk niet gekend hebben, evenmin als de eerste editie van Ripa's *Iconologia* uit 1593. Maar hij zal zeker belangstelling hebben gehad voor Vincenzo Cartari's *Imagini colla sposizione degli dei degli antichi* uit 1556 (die een bron lijkt voor de latere wijsheid van zowel Ripa als van Van Mander). Cartari nu

10. Jan Saenredam, gravure naar Goltzius, *Minerva*, 1575-1609

laat ons het volgende weten over Medusa, die voor haar gedaantewisseling 'la più bella' was en 'capelli d'oro' had, in het verband van Minerva's aegis:

'Maar omdat de wereld niet een zo vreemd monster kon verdragen, doodde Perseus haar, met hulp, zoals ik zei, en gaf het hoofd aan Minerva, die het altijd op het schild droeg, of op haar kuras. Het is daarover, dat Homerus zegt, zoals hij doet, wanneer die godin zich bewapende tegen de Trojanen, dat zij omgeven is door verschrikkelijke vrees, en dat, behalve het hoofd van Medusa, daarin waren de vurige drift, en de zekere kracht, en de angstaanjagende dreiging, zaken die geëigend zijn aan de Godin van de oorlog, zoals ook de Overwinning. Vanwaar Pausanias zegt, dat de Atheners haar [de Overwinning] plaatsten op de borst tezamen met het hoofd van Medusa, en dat bij de Eleusiers zij [de Overwinning] daarnaast stond zonder vleugels. Deze zaken tonen de kracht van de wijsheid, en van de prudentie.'¹²

Cartari consulteert Homerus natuurlijk als het gaat om de aegis – het is het bovengenoemde citaat uit boek 5 – maar hij haalt ook Pausanias aan en verwijst kennelijk naar een passus in boek 5 van de *Beschrijving van Griekenland*:

'In de buurt van de grotere votieven van Micytus, die gemaakt zijn door de Argiver Glaucus, staat een beeld van Athena met een helm op haar hoofd en bekleed met de aegis. Nicodamus van Maenalus was de kunstenaar, maar het is opgedragen door de bewoners van Elis. Naast de Athena is een Nike [Victorie]

neergezet. De bewoners van Mantinea hebben dit geschonken, maar zij maken geen melding van de oorlog in de inscriptie. Men zegt dat Calamis het gemaakt heeft zonder vleugels in navolging van het houten beeld in Athena genoemd de vleugellose Nike.'¹³

Interessant is het dat Pausanias het niet heeft over mythische goden, maar over beelden van die goden, die zich bij of op tempels bevinden. De houten 'vleugellose Nike' bevond zich eertijds op de Akropolis, blijkbaar waar nu de Niketempel nog staat. Het zijn zaken die zowel Cornelis Floris of Hendrick de Keyser, 'Beeldt-snijder en Architect', geïnteresseerd zullen hebben.¹⁴

In Pausanias treft men meer behartenswaardigs over Minerva, Medusa, de aegis en overwinningen, bijvoorbeeld in hetzelfde boek 5:

'In Olympia staat op iedere hoek van het dak een vergulde schaal; midden boven de gevel staat een beeld van Nike dat ook verguld is. Onder het beeld van Nike hangt een gouden schild met een afbeelding van Medousa. De inscriptie noemt degenen die het schild gewijd hebben en de redenen die ze daarvoor hadden. Zij luidt als volgt:

"De tempel heeft een gouden schaal; uit Tanagra hebben de Lakedaimoniërs en hun bondgenoten het gewijd.

Het was een geschenk, een tiende deel van de buit behaald op

De Argivers, Atheners en Ioniërs, wegens winst in de strijd".¹⁵

Wederom in boek 5 vertelt Pausanias dit:

'In Olympia is een wollen gordijn, versierd met Assyrische weefsels en Phoinikisch purper, een wijgeschenk van Antiochus, die ook de aegis met de afbeelding van Gorgo boven het theater in Athene geschonken heeft.'¹⁶

Pausanias specificceert hier wat hij al eerder verteld heeft, namelijk in het eerste boek (over Attika en de stadstaat Athene): 'Op de zuidelijke muur van de akropolis, die aan de kant van het theater staat, is een verguld hoofd van de Gorgo Medousa geplaatst en er omheen is een aegis aangebracht.'¹⁷

Een aantal oudheidkundigen neemt aan dat de *Medusa Rondanini* een exacte kopie is van genoemd wijgeschenk. Het geschenk zou afkomstig zijn van Antiochus III of IV, opeenvolgende vorsten van een gebied in het huidige Syrië. De schone *Medusa Rondanini* is inderdaad twee keer zo groot als een mensenhoofd, en kan daarom heel goed een 'decoratieve' functie hebben gehad.¹⁸ Het zou daarmee functiegeëlijk zijn met een tiental Romeinse medusahoofden van het 'schoone' type, die in verband staan met de tempel van Venus en Roma, die gesticht en zelfs ontworpen was door keizer Hadrianus.¹⁹ Dergelijke grote stenen Medusae waren zeer verspreid in het Romeinse Rijk, getuige de grote hoeveelheid bouwfragmenten.

11. Jan de Sadeler, gravure naar Stradanus, *Minerva*, 1597

DE ARCHITECTONISCHE EN BEELDENDE BETEKENIS VAN DE AEGIS

Ornamenten maken deel uit van de architectuur en de architectuurgeschiedenis. Het is om die reden dat de aegis van Cornelis Floris en die van Hendrick de Keyser interessant zijn. Ornamenten maken ook deel uit van de kunstgeschiedenis, en de voortbrengselen van deze beeldhouwers en architecten zijn daarom in beeldende zin ook interessant. Hier echter kunnen we architectuur en beeld niet scheiden. De aegis van Floris hoort bij het ontwerp van het stadhuis; de aegis van De Keyser hoort bij het ontwerp van het monument van Willem van Oranje.

Hoewel Jimkes-Verkade bij haar behandeling van de iconografie van het monument, en met name de vier deugden, een en ander vooral ziet in het kader van de staatsrechtelijke opinies van de Staten-Generaal, zou ik ervoor pleiten het gehele monument te zien als een

classicistisch triomfmonument. Wat dat betreft sluit ik me meer aan bij Scholten. De deugden Geloof, Vrijheid, Kracht en Rechtvaardigheid behoren dan eerder Willem van Oranje toe, die als een triomferende veldheer is afgebeeld, compleet met Fama, die in afbeeldingen van de triomf vrij gebruikelijk is. Het zou zelfs vreemd zijn zelfs als zij afwezig was. De obelisksen ofwel zegenaalden krijgen dan ook hun zin. En het is tenslotte zeer begrijpelijk dat de trofeeën²⁰ – oorspronkelijk in het ‘bestek’ opgenomen maar kennelijk wegbezuinigd op een later tijdstip – op de bekende prent van Cornelis Danckerts in *De Keyzers Architectura Moderna* wel degelijk prominent aanwezig zijn (afb. 11).

De aegis van Minerva is derhalve niet nonchalant of ‘gebruikelijk’ aangebracht. Men zou kunnen zeggen, met Pausanias, over het monument: ‘het was een geschenk (...) wegens winst in de strijd.’

NOTEN

- 1 H. Bevers, *Das Rathaus von Antwerpen (1561-1565). Architektur und Figurenprogramm*, Hildesheim/Zürich/New York 1985.
- 2 R. de Beaufort, *Het mausoleum der Oranjes te Delft*, Delft 1931, 13.
- 3 De Beaufort 1931 (noot 2), 65.
- 4 E.I. Jimkes-Verkade, ‘De ikonologie van het grafmonument van Willem I, Prins van Oranje’, in: I.V.T. Spaander en R.-A. de Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 216.
- 5 F. Scholten, *Sumptuous Memories. Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture*, Zwolle 2003, 90-91; in het standaardwerk over Hendrick de Keyser van Ottenheim, Rosenberg en Smit wordt wel het grafmonument behandeld, maar komen de ‘mascarons’ niet aan bod: K. Ottenheim, P. Rosenberg en N. Smit, *Hendrick de Keyser. Architectura Moderna. Moderne Bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*, Amsterdam 2008.
- 6 De meest uitvoerige studie naar de *Medusa Rondanini* en zeker naar het beeld-

12. Cornelis Danckerts (plaat xxxix in: *Architectura Moderna*, 1631)

- type is nog steeds E. Buschor, *Medusa Rondanini*, Stuttgart 1958.
- 7 G. Vasari, *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architetti* (1568), editie Milanesi, deel IV, 273.
- 8 Zie Buschor 1958 (noot 6), 22.
- 9 Karel van Mander, *Het Schilder-boeck*, Haarlem 1604, fol. 42v en fol. 43r.
- 10 D.P. Pers, *Cesare Ripa's Iconologia of Uytbeeldinghen des Verstants, vertaald door Dirck Pietersz. Pers*, Amsterdam 1644. Het hele citaat luidt als volgt: 'Ragione. Reeden. Een longvrouw in Hemels blaeu gekleet, met een gulden Waepenrock, hebbende in de rechter hand een Spiesse, en met de slincker een Lauwerboom omvattende, waer aen een Schild hanght, daer in 't midden het hoofd van Medusa geschildert is, hebbende een Helm op 't hoofd, met een viervlamme daer boven op. Alreede isser boven reeden gegeven van 't kleed en van de gouden Waepenrock, en overmits de Spiesse de Regeeringe bediet, soo geeft ons die te verstaen, dat de Reeden is een Koninginne: diewelcke het Rijke, van het maecksel des Menschen, geheel en al bestiert. De Lauwerboom, daer het hoofd van Medusa aen hanght, bediet de Overwinninge, die de Reeden heeft over haere Vianden, diewelcke de Deughd tegen streven, welcke deughd stom en verbaest doet maecken, gelijk oock het hoofd van Medusa deede, aen alle die geene die 't selve aensagen; en men leest dat de Keyser Domitianus 't selve altijd hadde gehouwen in zijne Waepen-rustinge, als mede in zijn segel, ten einde hy sich Victorieux of zeeghbaer soude vertoonen. De Helm bediet de dapperheyt en de wijsheyt van de Reeden, wesende dielselve de wijsheyt in de verstandelijcke ziele, die daer overweeght de einden van alle dingen, volgende 't geene zy goed oordeelt, vliedende 't geene daer tegen strijd. De Viervlamme vertoont, dat dit de eygenschap van de Reeden is, sich tot den Hemel toe te verheffen, en sich God gelijk te maecken, van wien alle Eedeleiheyd komt afdaelen.'
- 11 Van Mander 1604 (noot 9), fol. 239r-239v.
- 12 Vincenzo Cartari, *Imagini colla sposizione degli dei degli antichi*, s.l. 1556. Het citaat is ontleend aan de editie van 1571, gedrukt in Venetië, 384: 'Ma non potendo il mondo sopportare così strano mostro, Perseo l'uccise con l'aiuto, ch' io dissi, e ne diede il capo a Minerva, che lo portò poi sempre nello scudo, o nel petto della corazza. La qual Homero, quando fa, che questa Dea s'arma per andare contro gli Troiani; dice, che è circondata di horrible spavento, e che, oltre al capo di Medusa, vi è dentro ancora l'animoso ardire, & la sicura fortezza, & le spaventuoli minacce, cose tutte proprie alla Dea delle guerre, si come è la Vittoria ancora. Onde Pausania dice, che gli Atheniese gliela posero nel petto insieme col capo di Medusa, & e che appresso de gli Elei le stava a canto senza ali. Le quali cose mostrano la forza del sapere, e della prudenza: perche questa con l'opere maravigliose, e co' saggi consigli fa stupire altrui, e restare quasi sasso immobile di maraviglia, sì che facilmen-
- te ottiene poi, ciò, che vuole, purché lo sappi acconciamente esporre, che per questo horrible capo mostra la lingua.'
- 13 Pausanias, boek 5.26.6, geciteerd in Cartari 1571 (noot 12), vertaling G. Kieft.
- 14 Pausanias is een van de bronnen in het door Salomon de Bray geschreven voorwoord van de *Architectura Moderna* van 1631, en wel op pagina 2. Zie hiervoor de herdruk in Ottenheim, Rosenberg en Smit 2008 (noot 5); een Latijnse editie was beschikbaar vanaf 1541, verzorgd door Domizio Calderini: *Pausaniae historici praeclarissimi Commentariorum Graeciam describentium Attica & Corinthiaca*, Bazel 1541.
- 15 Pausanias, boek 5.10.4; de vertaling is hier van Peter Burgersdijk en te vinden in *Pausanias. Beschrijving van Griekenland. Gids van toen voor de toerist van nu*, Amsterdam 2011.
- 16 Pausanias, op. cit. (noot 15), boek 5.12.4.
- 17 Pausanias, op. cit. (noot 15), boek 1.21.3.
- 18 Zie J. Danforth Belson, 'The Medusa Rondanini. A New Look', *American Journal of Archeology* 84 (1980) 3, 373-378; en P. Callaghan, 'The Medusa Rondanini and Antiochus III', *The Annual of the British School at Athens* 76 (1981), 59-70.
- 19 Het meest recent in: M. Prusac, 'The Large Mask', in: M. Barbanera en A. Freccero (red.), *Art, Conservation, Science. The Lancellotti Collection Project*, (The Swedish Institute in Rome. Projects and Seminars; 3:1), Rome 2005 (www.svenska-institutet-rom.org/Lancellotti).
- 20 Ofwel in het Latijn 'tropaea', van het Griekse 'tropeo'; een 'trofee' is ook een apotropaion.

DR. G. KIEFT is iconoloog; hij is als kunsthistoricus verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceert over (Italiaanse) kunst en beeldhouwkunst uit de zestiende en zeventiende eeuw. Momenteel bereidt hij een boek

voor over de uit Brussel afkomstige en in Rome werkzame beeldhouwer François Duquesnoy en de verspreiding van diens werk en reputatie in de Nederlanden.

THE MEDUSA IN THE AEGIS BY HENDRICK DE KEYSER FORM AND FUNCTION OF AN ORNAMENT AT THE TOMB (1614-1623) OF WILLIAM OF ORANGE

BY GHISLAIN KIEFT

Both in architecture and in art the head of Medusa is omnipresent and it hardly seems to need any further introduction. Nevertheless, this article discusses two specific ornaments of this type, namely the Medusa on the tomb of William of Orange, designed by Hendrick de Keyser (1565-1621) and the Medusa on the town hall of Antwerp, designed by Cornelis Floris (1513/14-1575). The author states that these two heads are part of the aegis of Minerva. The aegis is a sort of breast-plate that is part of the weaponry of this goddess. The Medusa thus is a part of a bigger whole that can be seen as an aegis.

The article demonstrates how in contemporary art literature (Van Mander, Ripa and Cartari) the aegis functions as a *pars pro toto* for Minerva, the deft Goddess of War and therefore, in an abstract sense, stands for sensible leadership in times of conflict. The article also aims to show that the aegis not only has an iconographic meaning, but that it also, in the cases of the town hall and the tomb, harks back to a votive offering that was part of classical architecture. This aegis therefore belongs to both architecture and art.

DE ARCHITECT ALS AMBTENAAR

**PHILIPPE VAN BOXMEER (1863-1955) AAN HET HOOFD VAN
DE MEHELSE BOUWADMINISTRATIE (1893-1913)**

JOZEFIEN FEYAERTS

In 1893 trad Philippe Van Boxmeer in dienst als stadsbouwmeester van Mechelen. Met de benoeming van een nieuwe stadsarchitect zette de stad Mechelen een traditie voort die in de loop van de negentiende eeuw in verschillende Belgische steden uit noodzaak was ontstaan. De grote veranderingen die de negentiende-

eeuwse stedelijke ontwikkeling kenmerken, met name de enorme bevolkingsgroei en stedelijke expansie, maakten een verhoogde overheidsinterventie noodzakelijk.¹ Bijgevolg werd de uitbouw van bouwadministraties op zowel het nationale, provinciale als lokale bestuursniveau bestendig.² Waar in de belangrijkste steden zoals Gent en Antwerpen al in de Oostenrijkse en Franse periode stadsarchitecten werden benoemd,³ zouden in de loop van de negentiende eeuw ook andere

▲ 1. De Beyaert voor de restauratie volgens plannen van Van Boxmeer in 1907-1908 (Stadsarchief Mechelen)

(kleinere) steden zoals Mechelen dit voorbeeld volgen.⁴ In dit artikel worden de taakinfilling en betekenis van dit ambt in Mechelen beschreven, vanuit de analyse van de wisselwerking tussen enerzijds de figuur van de stadsarchitect en anderzijds het stedelijk beleid. Aan de hand van Van Boxmeers concrete projecten wordt onderzocht hoe de stadsarchitect zijn functie als ambtenaar (met zijn mogelijkheden en beperkingen) binnen de stedelijke administratie inhoud kon geven. Daartoe vormen administratieve archiefdocumenten een belangrijke bron, aangevuld met een kritische lezing van Van Boxmeers memoires.⁵ Ze vormen een bijzondere en unieke bron die een persoonlijke kijk biedt op Van Boxmeers carrière – een perspectief dat tot nu toe onbekend was. Zijn memoires bestaan uit persoonlijke bespiegelingen over het functioneren van de dienst Openbare Werken, zijn samenwerking en confrontaties met collega's en met de politieke wereld, zijn belangrijkste verwezenlijkingen als stads- en zelfstandig architect en zijn persoonlijk (familie)leven. Dankzij deze memoires konden bovendien enkele belangrijke hiaten worden opgevuld in de reconstructie van Van Boxmeers oeuvre.

STAND VAN HET ONDERZOEK

Recent onderzoek besteedt aandacht aan 'overheidsarchitecten'. In 2006 verscheen een publicatie die het beroep en de bouwpraktijk van de Antwerpse provinciale architecten onder de loep nam,⁶ en begin 2013 promoveerde J. Cornilly op een proefschrift over het ambt van provinciaal architect in West-Vlaanderen.⁷ Ook aan het lokale niveau werd al aandacht besteed. Vanuit de vaststelling dat bestaande studies over stadsarchitecten en -ingenieurs doorgaans biografisch van aard zijn of focussen op bepaalde projecten, bestudeerden I. Bertels en D. Van de Vijver stadsarchitecten en -ingenieurs als beroepsgroep. Zij concentreerden zich evenwel hoofdzakelijk op de Belgische provinciale hoofdsteden.⁸ In 2008 verdedigde Bertels haar proefschrift over publieke stedelijke architectuur en bouwpraktijk in Antwerpen (1819-1880), waarin ook het ambt van stadsarchitect ruime aandacht kreeg.⁹ Internationaal kreeg de rol van de lokale overheid en stadsfunctionarissen in negentiende- en twintigste-eeuwse stedelijke ontwikkelingen aandacht in de publicatie van M. Dagenais,¹⁰ met bijdragen van F. De Pieri en R. Ferretti specifiek over stadsingenieurs in Italië.¹¹ In Nederland deed G. Medema onderzoek naar het stedelijk bouwen en bouwkundig beambten in zeven Nederlandse steden tijdens de achttiende eeuw.¹² I. Pey publiceerde over stedenbouwkundige ontwikkelingen en bouwpraktijk en -beleid in Utrecht, Groningen en Nijmegen tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw.¹³ Over de negentiende-eeuwse architect en rijksbouwmeester W.N. Rose verscheen in 2001 een monografie van de hand van H. Berens, waarin de auteur ook aandacht besteedt aan Roses verdiensten als stadsarchitect in Rotterdam.¹⁴

De functie van stadsbouwmeester in kleinere Belgische provinciesteden in de negentiende eeuw werd lang buiten beschouwing gelaten in het architectuurhistorisch onderzoek. Vermeldenswaardig zijn evenwel de studie naar de stadsarchitecten van Veurne door J. Van Acker (1993),¹⁵ de monografie over T. Welvaert in Lokeren van H. Liebaut (1995),¹⁶ en meer recent het proefschrift van E. Vandeweghe over de vormgeving van de historische stad (2013).¹⁷ Daarin behandelt de auteur onder meer de rol van stadsarchitecten in vier kleinere Oost- en West-Vlaamse provinciesteden. Mijn onderzoek naar Philippe Van Boxmeer als stadsbouwmeester van Mechelen aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw is een aanvulling op dit eerder onderzoek naar stadsarchitecten in de kleinere Belgische steden.

Mechelen was aan het eind van de negentiende eeuw een middelgrote provinciestad in de schaduw van grootsteden Antwerpen en Brussel, en qua inwoneraantal vergelijkbaar met steden zoals Kortrijk en Leuven (afb. 2). De stad getuigde bij het aantreden van Van Boxmeer van een rijk architecturaal erfgoed, van markante getuigen van (Brabantse) gotiek zoals het Schepenhuis en de Sint-Romboutstoren, via vroege voorbeelden van renaissance-architectuur zoals het Paleis van Margareta van Oostenrijk, barokarchitectuur van onder meer Lucas Fayd'herbe, tot gevels in Lodewijkstijlen, die in de achttiende eeuw massaal werden opgetrokken ter vervanging van de middeleeuwse houten gevels. De negentiende-eeuwse modernisering van de stad, de tegelijk ontluikende zorg om het historisch erfgoed en de toenemende overheidsinterventie inzake stedenbouw maken van Mechelen een interessante casus om de rol van stadsarchitect in een provinciestad omstreeks het fin de siècle te duiden.¹⁸

DE BENOEMING VAN VAN BOXMEER

Philippe Van Boxmeer vond bij zijn aantreden in 1893 een stad in volle ontwikkeling die, ondanks de sporen van een rijk verleden, in de loop van de negentiende eeuw een transformatie had ondergaan. Onder meer de ontmanteling van de stadswallen en demping van de singelgracht, de aanleg van de spoorwegen, een ringlaan en een afwateringskanaal van stadswaterloop de Dijle hadden hiertoe bijgedragen. De eerste stadsarchitect van Mechelen, François-Jean Bauwens (1800-1865), had in 1836 brede boulevards gerealiseerd tussen het nieuwe station en het oude stadscentrum. Hij werd in 1865 opgevolgd door Victor Louckx, die met de bouw van heel wat nieuwe openbare gebouwen in glas- en metaalstructuur de Mechelse binnenstad had gemoderniseerd.¹⁹ Na de dood van Louckx in maart 1893 werd een nieuwe vacature opengesteld. Uit vijf sollicitanten werd Philippe Van Boxmeer door de gemeenteraad overtuigend verkozen.²⁰ Dit ondanks zijn relatief geringe bouwervaring, in tegenstelling tot

zijn tegenkandidaten, die behoorlijke referenties konden voorleggen.²¹ Slechts drie jaar eerder was Van Boxmeer, na het behalen van zijn diploma bouwkunde aan de Antwerpse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten en het afronden van een extra cursus aan de Parijse École des Beaux-Arts, als zelfstandig architect aan de slag gegaan. Waarom precies voor Van Boxmeer werd gekozen, vermelden de notulen niet. Een mogelijk belangrijke factor was zijn lokale verankering via het plaatselijk oudheidkundig genootschap, waarvan hij stichtend lid en tot 1892 ondervoorzitter was. De vereniging was in 1886 ontstaan, onder meer vanuit een interesse in en bekommernis om het stedelijk erfgoed, en wierp zich op als een soort belangengroep die het stadsbestuur aanspoorde zorg te dragen voor zijn monumenten.²² Vanaf de jaren negentig kende de kring een groeiend succes en aanzien onder Mechelse vooraanstaanden met interesse voor de geschiedenis van hun stad. Dat Van Boxmeer ook vertrouwd was met het Mechels gebouwd erfgoed dankzij het werk dat hij als jongeling vaak had verricht bij restauratiewerken aan verschillende monumenten in zijn vaders steenkappersbedrijf, zal ongetwijfeld eveneens in zijn voordeel hebben gewerkt. Bovendien had hij in 1892 al met succes de herstelwerkzaamheden aan het Paleis van Margaretha van York geleid in opdracht van de zieke stadsarchitect Louckx.²³ Dat ten slotte de katholieken al vanaf 1889 de meerderheid hadden in het stadsbestuur maakt de voorkeur voor Van Boxmeer, zelf een overtuigd katholiek, weinig verrassend.²⁴ Zijn benoeming illustreert daarmee wat al werd aangegeven door Bertels en Van de Vijver, met name dat de lokale verankering van een kandidaat-architect en politieke voorkeuren een niet onbelangrijke rol speelden in de aanstelling van een stadsarchitect.²⁵ Ook in andere kleinere steden was men niet onbekend met deze praktijk. De benoeming in 1860 van Theodoor Welvaert, die onmiskenbaar tot de liberale opinie behoorde, tot Lokers stadsbouwmeester zou eveneens een politieke grondslag kennen.²⁶

ORGANISATIE EN TAAKINVULLING

Aanvankelijk had de stedelijke dienst Openbare Werken slechts een beperkt personeelsbestand, waarbij de stadsarchitect zelf zorg droeg voor de administratie en het uitwerken van studies en plannen. Tijdens Louckx' carrière werd de dienst uitgebreid met een vaste klerk en een tijdelijk tekenaar,²⁷ wat onder Van Boxmeer nagenoeg onveranderd bleef: hij had de leiding over een 'chef de bureau' die de administratie behandelde, twee 'conducteurs de travaux' of werkopzichters, en enkele arbeiders.²⁸ Hoewel in sommige grote Belgische steden zoals Antwerpen in de loop van de negentiende eeuw ook een stadsingenieur werd aangetrokken die belast was met werken aan de publieke infrastructuur,²⁹ was er in Mechelen omwille van budgettaire redenen slechts plaats voor een stadsarchitect. Die was

daarom eveneens verantwoordelijk voor kleinere infrastructuurwerken, naast de gangbare ontwerptaken. Indien nodig werden externe ingenieurs tijdelijk aangetrokken voor de uitvoering van grote riool- en waterwerken.³⁰

Reglementen omtrent de opdracht van de stadsarchitect zouden zijn opgemaakt in de jaren 1843, 1849 en 1857, maar waren echter bij de indiensttreding van Van Boxmeer in 1893 alweer in onbruik geraakt.³¹ Een concrete taakinvulling leiden wij dus noodgedwongen af uit andere bronnen, met name het secretariaatsarchief, bouwaanvragen, de notulen van de gemeenteraad en Van Boxmeers memoires. Die (ontwerp)taken bestonden over het algemeen genomen uit de nieuwbouw, herstel en restauratie van stadseigendommen, de uitvoer van straatwerken en, bij gebrek aan een stadsingenieur, kleinere infrastructurele werken. De stadsarchitect verleende de gemeenteraad advies inzake de aanbestedingsdossiers, en ten slotte ook bij het toekennen van bouwaanvragen van particulieren.

Van Boxmeer genoot als stadsarchitect in Mechelen de vrijheid om buiten zijn stedelijk ambt ook zijn activiteiten als zelfstandig architect verder te zetten, 'je me suis occupé jusqu'ici de mon service de la ville, alors que j'avais le droit, comme aussi mon prédécesseur, d'avoir de la clientèle'.³² Tijdens zijn ambt heeft hij in Mechelen heel wat particuliere opdrachten gerealiseerd, en vanuit het bestuur was daar nooit enig bezwaar tegen geuit. Vandeweghe wijst erop dat in de grote Belgische steden (Brussel, Antwerpen, Gent) de activiteiten van stadsarchitecten vanaf midden negentiende eeuw in toenemende mate gereguleerd werden, terwijl kleinere steden een cumulatie van openbaar ambt en zelfstandige activiteit bleven toestaan.³³ In Lokeren mocht stadsarchitect Welvaert eind negentiende eeuw nog optreden als architect voor particuliere opdrachtgevers,³⁴ en ook Jozef Vinck bleef tijdens zijn carrière als stadsarchitect van Veurne tussen 1864 en 1903 actief als zelfstandig architect.³⁵

VERSTANDHOUDING TUSSEN DE STADSARCHITECT EN HET STADSBESTUUR

Hoewel de stadsarchitect aan het hoofd stond van de dienst Openbare Werken, moest hij verantwoording afleggen aan de burgemeester en het beleid dat werd uitgestippeld door de schepenen van Openbare Werken in de praktijk brengen.³⁶ Zoals Liebaut terecht opmerkt, werkte een stadsbouwmeester 'onder en met de politieke verantwoordelijken'.³⁷ Bijgevolg had zijn verstandhouding met de stedelijke overheid belangrijke implicaties voor de mate waarin hij invloed kon uitoefenen op het beleid. Het feit dat besturen slechts tijdelijk werden aangesteld en stadsarchitecten permanent, leverde volgens Vandeweghe die laatsten een zeker voordeel op om hun eigen visie door te drukken.³⁸

Van Boxmeers carrière illustreert op verschillende

de ville de Malines

Stadhuis van Mechelen

Façade Principale

Voorname Gevel

3. Restauratieontwerp voor de Beyaert door kanunnik G. Van Caster, 1905-1906 (Stadsarchief Mechelen)

vlakken hoe de politieke polarisering tussen katholieken en liberalen, de relatie tussen architect en lokaal bestuur en de persoonlijkheid van de architect zelf het beleid van de stedelijke overheid konden beïnvloeden. Zijn benoeming illustreerde al het belang van zijn politieke kleur, en ook tijdens Van Boxmeers latere loopbaan zou blijken welke impact het wisselen van de politieke meerderheid zou hebben op de werking van de bouw dienst en de stadsarchitect.

Van Boxmeers eerste jaren als stadsbouwmeester verliepen voorspoedig. Gewaardeerd door het katholiek bestuur, en dankzij een uitstekende samenwerking met de katholieke schepenen van Openbare Werken

J.B. Kempeneer, werden impulsen gegeven voor tal van restauratieprojecten.

In 1896 echter kwam de stad onder homogeen liberaal bestuur. Een gebrek aan wederzijds vertrouwen tussen Van Boxmeer en de nieuwe liberale schepenen van Openbare Werken P.J. Houtmortels zorgde onmiddellijk voor spanningen binnen de dienst.³⁹ Doordat de stad bovendien zwaar in de schulden zat, was Houtmortels ongetwijfeld minder dan zijn voorganger geneigd om grote restauratieprojecten te ondersteunen.⁴⁰ Tussen de stadsarchitect en zijn schepenen kwam het meermaals tot conflicten, met als triest hoogtepunt het ontslag van Van Boxmeer in 1898 en een pro-

ces tegen Houtmortels. Een ongeval op een stedelijke werf die onder toezicht van de stadsarchitect viel, was voor Houtmortels de aanleiding geweest om te besluiten dat 'de heer stadsbouwmeester onbekwaam of onachtzaam is; in de twee gevallen mag het gemeentebestuur hem niet langer in dienst houden als hoofd der stedelijke werken'.⁴¹ Via enkele (onbillijke) manoeuvres van het liberale schepencollege werd de stadsarchitect enige maanden buiten dienst gesteld.⁴² Daar het duidelijk ging om een afrekening op politieke gronden, besloot Van Boxmeer om Houtmortels voor de rechtbank te dagen, na bijna een jaar van niet-aflattende pogingen om de zaak op legitieme wijze af te handelen. Hoe de aanklacht precies luidde is niet bekend, maar Van Boxmeer kreeg officieel eerherstel.⁴³ Daarop bood hij zelf zijn ontslag aan: 'Daar het [vonnis] bewijst dat ik kwaadaardig vervolgd werd, kan of wil ik mij aan verdere moeilijkheden niet blootstellen.'⁴⁴ Bij de daaropvolgende gemeenteraadsverkiezingen kreeg Van Boxmeer een plaats op de katholieke lijst aangeboden, met de belofte zelf schepenen van Openbare Werken te kunnen worden. Hij weigerde, hoewel hij daar later spijt van had, 'lorsque j'avais à défendre mes idées et que, fonctionnaire, je devais me taire'.⁴⁵ Door de verkiezingsoverwinning van de katholieken dat jaar verlangde Van Boxmeer terug naar de plaats van stadsbouwmeester, die hij in augustus 1898 had verlaten.

De dienst Openbare Werken was intussen al enkele malen geherstructureerd. De vele personeelswisselingen hadden echter niet zozeer te maken met de concrete vraag naar arbeidskrachten bij de dienst Openbare Werken, dan wel met politieke kunstgrepen om de tegenpartij de pas af te snijden of om functies te laten vervullen door personeel van eigen gezindte. Bij de laatste hervormingsoperatie door het nieuwbakken katholieke bestuur begin 1900 werd dan ook ondubbelzinnig opgemerkt: 'Wij hopen dat met deze hervorming, men rekening zal houden van sommige oude bedienden, die uit louteren politieken haat hunne broodwinning verloren en meenen dat het recht en billijk zou zijn deze slachtoffers te gedenken.'⁴⁶ Gesteund door het katholieke bestuur maakte Philippe Van Boxmeer zo zijn herintrede als stadsbouwmeester.⁴⁷ Dankzij een goede samenwerking met de opeenvolgende schepenen Le Blus en Mastboom kon Van Boxmeer in relatief veel vrijheid ideeën uitwerken, zolang hij binnen de begroting bleef.⁴⁸ De archieven leveren dan ook meer materiaal vanaf 1900 dan van voor die periode. Zo werden pas vanaf 1900 systematisch gevels van woonhuizen met stadsgelden gerestaureerd, hoewel Van Boxmeer dat idee al in 1895 had geopperd. Voor buitengewone werken moest de gemeenteraad echter altijd het nodige krediet verlenen, en dat Van Boxmeer daarin zelf geen stem had om zijn projecten te verdedigen, kan verklaren waarom veel van zijn ambitieuze

4. Restauratieontwerp voor de Beyaert van Van Boxmeer, 1905 (uit: P. Van Boxmeer, 'La restauration de l'hôtel de ville de Malines', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 15 [1905])

(stedenbouwkundige) plannen het desondanks niet hebben gehaald. Het stadsbestuur wilde uiteraard de stadsfinanciën gezond houden om een eventuele belastingverhoging en daarbij ontevreden burgers te vermijden, Van Boxmeer zelf verweet het bestuur vooral een gebrek aan ondernemingslust en wil.⁴⁹ Een slechte verstandhouding met burgemeester Charles Dessain, nochtans ook een katholiek, zou uiteindelijk aan de basis hebben gelegen van Van Boxmeers pensionering in 1913.⁵⁰

RESTAURATIE VAN STADSMONUMENTEN

Philippe Van Boxmeer wist zich met enkele plannen en ontwerpen te onderscheiden van zijn voorgangers. Waar Bauwens en vooral Louckx als stadsarchitect hadden bijgedragen aan de modernisering van het stratenplan en het stedelijk erfgoed, zou Van Boxmeer vooral zijn aandacht vestigen op het behoud en de restauratie van historisch waardevolle gebouwen. De noodzaak om het Mechels cultureel erfgoed te conserveren en restaureren, stond bovendien ook hoog op de agenda van de oudheidkundige kring waarmee Van Boxmeer nauw verbonden was. Twee van zijn markantste restauraties als stadsarchitect zijn de restauratie van de Beyaert en de restauratieplannen voor de oude 'lakenhalle' met reconstructie van het Paleis van de Grote Raad.⁵¹

Van Boxmeer leidde in 1907-1908 de restauratie van

de Beyaert, in feite een verzameling van verschillende huizen die in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw door de stad waren verworven en omgebouwd. Tot 1914 zou het ensemble als stadhuis in gebruik zijn. In de achttiende eeuw werd het gotisch uiterlijk van het gebouw ingrijpend gewijzigd door onder meer het verwijderen van de kruisramen en van de talrijke dakvensters, en door de toevoeging van een grote kroonlijst en een monumentale Lodewijk XVI-ingang (afb.1). De noodzaak tot restauratie werd al sinds 1903 aangekaart door de oudheidkundige kring, die bij monde van voorzitter Van Caster een concreet restauratieplan voorstelde (afb.3).⁵² Dit restauratieontwerp moest de ingewikkelde bouwgeschiedenis van de Beyaert opnieuw tonen, en vormde een kritiek op de idealiserende en harmoniserende restauraties à la Viollet-le-Duc, die gedurende de negentiende eeuw de Europese restauratiepraktijk hadden beïnvloed. De stad droeg de stadsarchitect op een tegenvoorstel uit te werken en eveneens 'tot den ouden trant terug te keeren'.⁵³ Van Boxmeer toonde zich in zijn ontwerp dan weer een waar navolger van Viollet-le-Duc (afb.4): hij wilde het gebouw zijn 'aspect digne de la première maison de la cité' terugschenken.⁵⁴ Daartoe creëerde hij een harmonieus ensemble via de creatieve toepassing van zowel originele als (op basis van historisch onderzoek) veronderstelde elementen. Hij liet zich hierbij leiden door esthetische, historische en praktische argumen-

5. De voormalige lakenhal; links daarvan het in 1900-1911 door Van Boxmeer gereconstrueerde Paleis van de Grote Raad. Het Paleis van de Grote Raad en delen van de lakenhal werden in 1914 in gebruik genomen als stadhuis (foto auteur)

6. Eerste restauratie-ontwerp voor de lakenhal en het Paleis van de Grote Raad door Van Boxmeer, 1889 (Uit: P. Van Boxmeer, 'De la restauration des halles du palais du Grand Conseil à Malines', *Handelingen van de KOLKM* 1 (1889), 17)

ten. Helemaal in de lijn van Viollet-le-Duc voegde hij er heel wat pittoreske elementen aan toe, waarvan de authenticiteit evenwel niet werd bewezen, maar die wel pasten in het gotische beeld dat hij wilde oproepen. Opvallend is hier het behoud van het Louis XVI-bordes.

Van Boxmeers naam zal ook altijd verbonden blijven met de reconstructie van het Paleis van de Grote Raad, en met een zeer omstreden historiserend restauratieplan voor de aanpalende lakenhal (afb.6), dat omwille van de scherpe kritieken echter nooit werd gerealiseerd. Al sinds het midden van de negentiende eeuw gingen in Mechelen stemmen op om de oude lakenhal te restaureren, en verschillende ontwerpen zagen door de jaren heen het licht. Eind negentiende eeuw brachten de plannen van de jonge Van Boxmeer het debat in een stroomversnelling. Hij tekende verschillende ontwerpen voor de restauratie van de veertiende-eeuwse lakenhal, waarin de (re)constructie was voorzien van de onafgewerkte belforttoren en van het flamboyante gotische Paleis van de Grote Raad, dat door Rombout II Keldermans was ontworpen als noordvleugel van de hal, maar nooit volledig was gerealiseerd (afb.5). Tussen 1900 en 1911 had Van Boxmeer de leiding over de 'voltooiingswerken' van het Paleis van de Grote Raad, waarbij het oorspronkelijk gevelconcept van Keldermans getrouw werd gereconstrueerd. Nadat deze werken waren afgerond, werd Van Boxmeer eveneens belast met de restauratie van de overige vleugels van de

oude lakenhal. Die zou overigens vanaf 1914, samen met het Paleis van de Grote Raad, de functie van stadhuis overnemen van de Beyaert. In Van Boxmeers plan kreeg de historisch gegroeide hal een uniform gotisch uiterlijk dat gebaseerd was op enkele bestaande gotische elementen, ten koste van latere toevoegingen. Zo werden een kantelengang rondom het hele gebouw toegevoegd met op elke hoek een typisch Mechels hoektorentje, maar verdween de barokke 'Spaanse gevel'.

De gangbare historiserende restauratiepraktijk in het spoor van Viollet-le-Duc kreeg sinds eind negentiende eeuw echter steeds meer kritiek. Vooral de toevoeging van een belforttoren leidde in Mechelen tot een grote polemiek die de geschiedenis zou ingaan als de 'belfortstrijd'. Verschillende Mechelse (en bij uitbreiding Vlaamse) prominenten, historici en kunstenaars streden tegen de uitvoering van de plannen. Omwille van de controversie, maar ook door de Eerste Wereldoorlog, die Mechelen en heel België plots voor nieuwe uitdagingen stelde, werd het omstreden plan uiteindelijk voorgoed opgeborgen.

EEN SUBSIDIESYSTEEM VOOR PARTICULIERE 'KUNSTGEVELS'

De rijke gotische architectuurgeschiedenis van de stad kreeg in de loop van de negentiende eeuw een herwaardering, onder meer door de bloei van de neogotische bouwstijl en de toegenomen fascinatie voor het verleden. De restauratieplannen voor de Beyaert en de lakenhal illustreren de groeiende inzet voor het behoud en de restauratie van de belangrijkste Mechelse kerkelijke en burgerlijke monumenten.⁵⁵ Maar hoewel men zich al bekommerde om het behoud van openbare gebouwen, werd nog niets ondernomen om gevels van woonhuizen te vrijwaren van afbraak. In deze aanpak heeft Van Boxmeer als stadsarchitect in Mechelen een voortrekkersrol gespeeld: 'Ik denk hier de eerste zijn geweest om die verdelging te hebben tegengewerkt.'⁵⁶ Hij zorgde bij het stadsbestuur voor de regeling dat wie als particuliere eigenaar een historisch en artistiek waardevolle gevel of zogenaamde 'kunstgevel'⁵⁷ wilde laten herstellen, op een financiële tegemoetkoming kon rekenen.⁵⁸ 'Het zal dan ook heel natuurlijk schijnen, dat ik als stadsbouwmeester steeds mijn uiterste best deed om niets te laten wegbreken dat behoudenswaardig was, doch hiertoe moest ik met de bestuurders der stadskas afrekenen [...]. Ik wist nochtans doorgaans mijn plan te trekken tegenover de schraperigheid van het bestuur [...].'⁵⁹ De meeste gesubsidieerde restauraties gebeurden op initiatief en volgens plan van de stadsarchitect.⁶⁰

Met deze actie volgde Van Boxmeer het voorbeeld van gelijkaardige initiatieven in andere Belgische steden. Al sinds 1877 voorzag het Brugse lokale bestuur via het systeem van de 'kunstige herstellingen' een financiële toelage voor private eigenaars die hun pand

7. Huis In den Vijgenboom: de eerste gesubsidieerde herstelling van een private 'kunstgevel' (foto auteur)

8. Gevel van huis De Kluis voor de restauratie (Stadsarchief Mechelen)

9. De Kluis, huidige toestand, sinds bij de restauratie van 1900-1901 voorzien van een extra verdieping (foto auteur)

met monumentale waarde wilden restaureren.⁶¹ Ook de stad Brussel hanteerde vanaf 1883 een vergelijkbaar systeem om de panden op de Grote Markt systematisch te kunnen restaureren naar de plannen van de stadsarchitect.⁶² In 1895 opperde Van Boxmeer naar aanleiding van de deplorabele toestand van de zestiende-eeuwse houten gevel van het huis In den Vijgenboom (afb.7) om in Mechelen met een soortgelijk systeem restauraties aan gevels van woonhuizen te subsidiëren. Bij de restauratie van het huis De Kluis (afb.8-9) in 1900 verwees Van Boxmeer zelfs letterlijk naar het Brugse voorbeeld, en deed hij alle moeite om het stadsbestuur te overtuigen van de noodzaak van een monumentenbeleid met oog voor particulier bezit. Hij wees niet alleen op het historisch, educatief en artistiek belang van het behoud van deze waardevolle gevels, maar hield ook rekening met de toeristische aantrekkingskracht die het de stad zou opleveren, en

wees er tevens fijntjes op dat er ook op een ander niveau iets te winnen viel. 'Ik kan niet genoeg aandringen, mijnheren, het oog op de behoudenis onzer oude gebouwen om u met algemeene goedkeuring onzer kunstminners den weg der [financiële] opofferingen te zien inslaan. [...] Het is ook het stelsel in voege in alle de steden van ons land waar den geest van het eigenaardige, de liefde hunner oude gebouwen zoo diep heeft ingeworteld. Brugge, Ieper, Gent, Brussel en vele andere steden toonen ons wat dien geest vermag. Zij worden den aantrek aller vreemdelingen en nochtans durf ik u zeggen dat geen enkel hun zooveel verscheidenheid van kunststranten in hunne oude gebouwen bezitten. [...] Door de slechten smaak die er alhier heerscht, trekt zij ongelukkiglijk geen profijt uit die kunstschatten. Er is hier eene opvoeding te doen die enkel door het magistraat kan aangevangen worden door het goede voorbeeld. Slaagt zonder omzins dien weg in,

10. De vroegrenaissance-gevel van het huis Hemelrijk aan het eind van de negentiende eeuw (Stadsarchief Mechelen)

mijnheeren, de geschiedenis zal er u indachtig voor wezen. [...].⁶³

Van Boxmeers ideeën correspondeerden met de ontwikkelingen binnen de monumentenzorg en opvattingen over stadsverfraaiing van die tijd. Stynen heeft het in dat verband over het ideeëngoed van een 'gezonde' balans van materiële en immateriële waarden – of nog: de praktische nood van het toerisme handig gekoppeld aan de deugd van de opvoeding – dat in die tijd opgang deed.⁶⁴

De restauratie van het huis In den Vijgenboom in 1895 werd als het ware een pilotproject, en vanaf 1900 volgden stelselmatig restauraties volgens dit subsidie-systeem en onder impuls van Van Boxmeer. Het gaat onder meer om de vroegrenaissance-gevel van het huis Hemelrijk (afb. 10-11), en het zeventiende-eeuwse huis Sint-Jozef (afb. 12), dat een schoolvoorbeeld is van de Mechelse barokarchitectuur.⁶⁵ Er zijn vijftien 'kunstgevels' bekend die tijdens Van Boxmeers carrière op deze wijze werden hersteld. Opvallend is dat hij in de restauratieontwerpen tamelijk vrij omsprong met de bestaande gevelstructuur; in de meeste gevallen werden wijzigingen aangebracht in materiaalgebruik en/of muuropeningen. Vaak kwamen die er op vraag van de eigenaars zelf – mogelijk hield Van Boxmeer in zekere mate rekening met de wensen van de eigenaars in ruil voor het toestemmen met een restauratie. Ook een reconstructie met nieuwe materialen, zoals bij de zeventiende-eeuwse gevel van In de Schaapherder (afb. 13), was niet ongewoon.⁶⁶

STADSONTWIKKELING

Van Boxmeer heeft in zijn ambt van stadsarchitect dus wel degelijk invloed kunnen uitoefenen op het monumentenbeleid van de stad, en dankzij zijn inspanningen zijn heel wat waardevolle gevels bewaard.⁶⁷ De zorg om het historisch erfgoed enerzijds en de wil om te moderniseren anderzijds hadden beide in de negentiende eeuw een hoge vlucht genomen. Van Boxmeers carrière getuigt van die dualiteit. Als stadsarchitect was voor hem de zorg voor het verleden prioritair, maar 'die bekommerning met het oude Mechelen sluit niet uit dat ik mij hare ontwikkeling ten zeerste aantrok'.⁶⁸ Naast de gebruikelijke onderhouds- en moderniseringswerken aan het wegennet, dacht hij als stadsarchitect ook meer fundamenteel na over de weginfrastructuur, nieuwe verkeersnoden en stadsontwikkeling, zowel 'extra muros' als in het historisch stadscentrum.

Zo nam Van Boxmeer als kersverse stadsarchitect het initiatief om een stuk moerasgrond, gelegen aan de rand van de stad naast de in 1835 aangelegde spoorweg, te herbestemmen als openbaar park en te laten aansluiten bij de bestaande botanische tuin. Bedoeling was 'een bevallig uitzicht aan onze stad te verschaffen vanuit de spoortreinen, zoals men in meest alle onze steden ziet',⁶⁹ en om ook de Mechelaars zelf van een lange wandeling vanuit het stadscentrum te

11. Bij de restauratie in 1900-1902 werd de gevel ontleisterd en werden onder meer de reliëfs boven de muuropening op de begane grond gereconstrueerd (Stadsarchief Mechelen)

12. Historisch architecturaal ensemble aan de Haverwerf met links het huis Sint-Jozef, dat in 1902 deels met originele materialen werd gereconstrueerd (foto auteur)

kunnen laten genieten.⁷⁰ Ofschoon de stad uiteindelijk opteerde voor de inrichting van een kinderspeeltuin en later zelfs de bouw van een groentehal in plaats van een park, is het opmerkelijk dat Van Boxmeer hier zelf de klemtoon legde op schoonheid en dacht in termen van ‘stadsverfraaiing’. Ook door te wijzen op het toeristisch aspect speelde Van Boxmeer daarmee in op contemporaine ontwikkelingen. Het idee voor een openbaar park heeft Van Boxmeer later kunnen realiseren met het Vrijbroek, een stuk weidegebied dat verder buiten het centrum lag en omstreeks de eeuwwisseling stadseigendom werd.⁷¹

Ook wat de binnenstad betreft had Van Boxmeer grootse plannen die volledig pasten binnen de gangbare stedenbouwkundige ideeën. Niettegenstaande

de ontwikkeling van gebieden buiten de wallen gedurende de negentiende eeuw, was er in het stratenpatroon van de binnenstad weinig ingrijpend veranderd. Van Boxmeer wilde een aantal stadskwartieren beter ontsluiten die onder meer door de loop van de Dijle geen rechtstreekse verbinding met het centrum hadden. Onverhoopt brachten de verwoestingen in het stadscentrum tijdens de Eerste Wereldoorlog in die zin nieuwe mogelijkheden met zich mee. De stadsarchitect stelde voor, op voorwaarde van onteigening van een aantal verwoeste eigendommen, in de omgeving van de zwaar geteisterde IJzerenleen een nieuwe straat te trekken, enkele smalle verbindingsstraten te verbreden en in een nieuw rooilijnplan te voorzien. De concrete uitvoering van deze ambitieuze ideeën werd echter verhinderd door de hoge kosten, onder meer door de vele onteigeningen.⁷² Ook voor andere plekken in de stad droomde Van Boxmeer van nieuwe doorbraken, en hij maakte zelfs een ontwerp voor een nieuwe verbindingsweg met Vilvoorde, met in de middenberm een tramlijn die Mechelen zo aansluiting zou geven op Brussel.

Geen van deze plannen werd echter ooit concreet, vermoedelijk vanwege het financiële kostenplaatje. Van Boxmeer zag zijn stedenbouwkundige plannen nochtans vooral als een kader voor ruimtelijk beleid op lange termijn, bedoeld om via stapsgewijze interventies te realiseren. Hij argumenteerde dat de financiële uitgave niet noodzakelijk een onoverkomelijke belemmering hoefde te zijn: ‘Men zal misschien opwerpen, ja zelfs diegene die in principie mijne gedachte delen, dat de uitvoering zulken ontwerpen veel geld zou vergen of gekost hebben; want “Pour faire des omelettes il faut des oeufs”, doch er is hier in acht te nemen dat den eierkoek met onze nazaten zou gedeeld worden, die uit zulke werken, door het toenemen van het verkeer, wellicht meer nut nog dan wij zouden trekken, en die dan ook mede de eieren zouden mogen betalen.’⁷³

BESLUIT

De carrière van Van Boxmeer als stadsarchitect vormt een mooie illustratie van de concrete mogelijkheden en problemen waarmee een architect in overheidsdienst op lokaal niveau omstreeks de eeuwwisseling te maken kreeg. Het onderzoek naar Van Boxmeer vormt een aanvulling op eerdere studies over het ambt van stadsarchitect in de kleinere Belgische steden, dat in het architectuurhistorisch onderzoek weinig aan bod kwam.

Bertels en Van de Vijver toonden al aan dat deze stadsarchitecten een belangrijke rol speelden in stedelijke en architecturale ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw,⁷⁴ en ook in de monumentenzorg bleken ze tevens betekenisvolle actoren.⁷⁵ De casus van Philippe Van Boxmeer als stadsbouwmeester van Mechelen tussen 1893 en 1913 illustreert

13. Au Berger/In de schaapherder, verregaand 'gerestaureerd' met nieuwe materialen. Geveltekening door de stadsbouwmeester, 1912 (Stadsarchief Mechelen)

de significante invloed die stadsarchitecten daadwerkelijk konden uitoefenen in deze domeinen. Van Boxmeer heeft in Mechelen een niet te onderschatten rol gespeeld in het stedelijk monumentenbeleid. In tegenstelling tot zijn voorganger Louckx ligt zijn verdienste als stadsarchitect niet in het moderniseren van de stedelijke infrastructuur en de nieuwbouw van openbare

gebouwen, maar juist in het behoud en de restauratie van het historisch erfgoed en het beschermen van waardevolle gevels van woonhuizen. Nochtans heeft ook Van Boxmeer nagedacht over de ontwikkeling van de stedelijke structuur, en werkte hij een aantal ambitieuze ideeën uit voor stedenbouwkundige projecten zowel binnen als buiten de Mechelse wallen. Toch is

hij er niet ten volle in geslaagd zijn visie op stadsontwikkeling in de praktijk te brengen. De voornaamste reden daarvoor is dat Van Boxmeer geen draagvlak vond bij het stadsbestuur. Een goede verstandhouding met de stedelijke overheid was overigens cruciaal voor het goed functioneren van de stadsarchitect – de jaren onder liberaal bestuur die hadden geleid tot het (tijdelijk) ontslag van Van Boxmeer bleken tevens zijn minst productieve.

Een bijzondere bron om een beter beeld te krijgen van de wisselwerking tussen de figuur van de stadsarchitect en het beleid van het stadsbestuur zijn Van Boxmeers memoires, waaruit tot besluit dit citaat andermaal zijn hoogsteigen analyse van de beperkingen van het werken in overheidsdienst en het conflict met zijn persoonlijke ambities samenvat: ‘Doch hoe menigmaal werd ik ontgoocheld, soms door een overdreven zuinigheid, onverschilligheid of onbevoegdheid van het beheer; maar ook wel eens door stelselmatige dwarsnijverij. Daarentegen zal men misschien te mijnen laste verwaandheid of eigenzinnigheid vooruitgezet hebben; doch er valt op te merken dat enkel wie

lichtzinnig ontwerpt ook licht toegeeft. [...] Wat zagen wij aan het hoofd van het stadsbestuur? Advocaten, notarissen, doctoren of apothekers en dergelijke, [...] die, volgens mij, de ondernemingsgeest, het speculatieve, misten; niet alleen om in het sfeer dat ik beoogde praktische hervormingen op te vatten, maar die zelfs niet met doorzicht het einddoel van nuttige ontwerpen konden beseffen. Bovendien de balans der partijen kwikkelde hier steeds; zo brak de eene af wat de andere wou recht zetten, of ten minste het richtsnoer werd maar al te dikwijls gebroken. Voeg in dien zin erbij de schrik die op het stadhuis steeds heerschte, om door vermeerdering der opcentiemen [...] het kiezerskorps te misnoegen; wat menige nuttige ingreep deed verzuimen. Zoo bleef onze stad lang te achter.’⁷⁶

Dit artikel is gebaseerd op de masterscriptie *Philippe Van Boxmeer (1863-1955). Stadsbouwmeester van Mechelen tussen 1893 en 1913* bij de vakgroep kunst-, muziek- en theaterwetenschappen van de Universiteit Gent, 2012, onder begeleiding van prof. dr. L. Van Santvoort.

NOTEN

- 1 I. Bertels en D. Van de Vijver, ‘Belgian City Architects and Engineers. The Rise of a New Local Elite, 1850-1880’, in: S. Couperus, C. Smit en D.J. Wolffram (red.), *In Control of the City. Local Elites and the Dynamics of Urban Politics, 1800-1960*, Leuven 2007, 121-132, 121.
- 2 J. Cornilly, ‘Het belangenconflict tussen architecturaal ontwerp en toezicht. Het ambt van provinciaal architect in het 19e-eeuwse België’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XL (2010) 4, 557-601, 557-565.
- 3 I. Bertels, *Building the City, Antwerp 1819-1880*, ongepubliceerd proefschrift, Leuven 2008, 87-92; D. Van de Vijver, ‘De oorsprong van het ambt van de provinciale architect’, in: S. Grieten e.a., *Sterk gebouwd & makkelijk in onderhoud. Ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de Provincie Antwerpen (1834-1970)*, Brugge 2006, 11-45, 13.
- 4 Cornilly 2010 (noot 2), 565.
- 5 Van Boxmeers persoonlijk archief, dat grotendeels bestaat uit deze memoires aangevuld met enkele administratieve documenten en fotoalbums, is tot op heden niet geïnventariseerd.
- 6 S. Grieten e.a., *Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud. Ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de provincie Antwerpen (1834-1970)*, Brugge 2006.
- 7 J. Cornilly, *Architect/Ambtenaar. De betekenis van het ambt van provinciaal architect voor de 19e-eeuwse architectuur in West-Vlaanderen*, ongepubliceerd proefschrift, Leuven 2013.
- 8 Bertels en Van de Vijver 2007 (noot 1), 121-131.
- 9 Bertels 2008 (noot 3).
- 10 M. Dagenais, I. Maver en P.-Y. Saunier (red.), *Municipal Services and Employees in the Modern City. New Historic Approaches*, Aldershot 2003.
- 11 F. De Pieri, ‘Nineteenth-Century Municipal Engineers in Turin. Technical Bureaucracies in the Networks of Local Power’, in: M. Dagenais, I. Maver en P.-Y. Saunier (red.), *Municipal Services and Employees in the Modern City. New Historic Approaches*, Aldershot 2003, 31-46; R. Ferretti, ‘The Formation of a Bureaucratic Group between Centre and Periphery. Engineers and Local Government in Italy from the Liberal Period to Fascism (1861-1939)’, in: *Municipal Services and Employees in the Modern City. New Historic Approaches*, Aldershot 2003, 66-83.
- 12 G. Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*, Nijmegen 2011.
- 13 I. Pey, *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuisen en villa’s in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle 2004.
- 14 H. Berens, *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur*, Rotterdam 2001.
- 15 J. Van Acker, ‘De stadsarchitecten en de academie van Veurne’, *Biekorf* (1993) 4, 386-414.
- 16 H. Liebaut, ‘Theodore Welvaert (1837-1900), stadsarchitect te Lokeren’, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 98 (1995) 98, 183-326.
- 17 E. Vandeweghe, *De verouderde steden. Of hoe de historische stad vorm kreeg in een eeuw van modernisering (1860-1960): Aalst, Dendermonde, Oudenaarde en Veurne*, ongepubliceerd proefschrift, Gent 2013.
- 18 Vandeweghe verantwoordt de focus op ‘onopvallende provinciesteden’ in zijn proefschrift bovendien als ‘representatief voor tientallen andere provinciesteden die bepalend geweest zijn voor de verstedelijking van België, eerder dan de grootsteden’. Vandeweghe 2013 (noot 17), 11.
- 19 S. Migom, ‘Bouwen van revolutie tot wereldbrand’, in: D. Laureys, *Bouwen in beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Turnhout 2004, 26-27.
- 20 Stadsarchief Mechelen (SAM), Notulen, Travaux Communaux – Nomination de l’architecte de la ville, 21 juni 1893.
- 21 Stadsarchief Mechelen (SAM), Secretariatsarchief, 1893 vak 36 nr. 3, Décès de M. Louckx, architecte de la ville/Vacance de la place de l’architecte/Nomination de M. Van Boxmeer (1893).
- 22 Opgericht onder de benaming Kunstminnende Kring onder de zinspreuk Van dit tot Beter, werd deze enkele maanden later gewijzigd in Oudheid-Letter- en Kunstkring van Mechelen, wat dan weer werd verfranst tot Cercle Archéologique et Artistique de Malines. Tegenwoordig Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen (KKOLKM). Zie *Mededelingenblad KKOLKM* 42 (2011) 2, 9-17, doorverwijzend naar: F. Wollebrants, ‘Van dit tot beter’. *De geschiedenis van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen (1886-1914)*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Leuven 1982.

- 23 SAM, Secretariaatsarchief, 1893 vak 36 nr. 3, Décès de M. Louckx, architecte de la ville/Vacance de la place de l'architecte/Nomination de M. Van Boxmeer (1893).
- 24 R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen: van heerlijkheid tot stadsgewest*, Tielt 1991, 237.
- 25 Bertels en Van de Vijver 2007 (noot 1), 130.
- 26 Welvaerts betwistbare benoeming werd vermoedelijk doorgedrukt door twee liberale schepenen als een politiek manoeuvre om de macht van de katholieke burgemeester te verzwakken. Liebaut 1995 (noot 16), 195.
- 27 SAM, Secretariaatsarchief, 1865 vak 67 nr. 7, Création d'une place d'employé au bureau des travaux publics (1865).
- 28 Mechelen, Persoonlijk archief Van Boxmeer.
- 29 Bertels en Van de Vijver 2007 (noot 1), 124.
- 30 SAM, Notulen: beraadslaging over de organisatie van de dienst openbare werken, 18 mei 1893. Dat tussen 1898 en 1900 in Mechelen de post van stadsarchitect evenwel vervangen werd door die van een vaste stadsingenieur, had echter meer te maken met het politiek steekspel tussen liberalen en katholieken dan met het vervullen van een praktische nood.
- 31 SAM, Secretariaatsarchief, 1884 vak 67 nr. 2: *Lettre de l'administration Communale de Hasselt demandant des renseignements sur le service de l'architecte Communal et des autres employés des travaux publics* (1884).
- 32 Mechelen, Persoonlijk archief Van Boxmeer.
- 33 E. Vandeweghe, 'Between Public and Private. Town Architects in Belgium during the Interwar Period', *Planning Perspectives* 26 (2011) 1, 105-118, 107.
- 34 Liebaut 1995 (noot 16), 272.
- 35 Ook Anceaux, een van Vincks voorgangers en stadsarchitect van 1828 tot 1831, werkte tijdens zijn ambt in particuliere opdracht. Van Acker legt het verband met het mager jaarloon van Anceaux, dat hem zou 'genoodzaak hebben nog ander werk te zoeken'. Van Acker 1993 (noot 14), 392-408. Zie ook Vandeweghe 2011 (noot 33), 107.
- 36 Vandeweghe 2011 (noot 33), 109.
- 37 Liebaut 1995 (noot 16), 302.
- 38 Vandeweghe 2011 (noot 33), 109-111.
- 39 Bij zijn aantreden liet die laatste al meteen de twee vaste werkopzichters van Van Boxmeer vervangen. Niet toevallig waren de personeelsleden van de dienst openbare werken volgens Van Boxmeer nagenoeg allemaal katholiek. Mechelen, Persoonlijk archief Van Boxmeer, 'Ma carrière. Antagonismes et conflicts; satisfactions et déceptions', z.j.
- 40 H. De Lannoy, 'De politieke machtsstrijd in de stad Mechelen. De gemeenteraadsverkiezingen van 1830 tot 2006', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 115 (2011), 49-150, 76.
- 41 SAM, Secretariaatsarchief 1897 vak 67 nr. 9, Oporschorsing van den heer stadsbouwmeester (1897), Schepene openbare werken – Verslag der laste van stadsbouwmeester met twee stukken van het onderzoek, 12 oktober 1897.
- 42 SAM, Secretariaatsarchief 1897 vak 67 nr. 9, Oporschorsing van den heer stadsbouwmeester (1897); SAM, MR 71, Bulletin Communal, Ordemotie van raadslid De Vos, 30 november 1897; SAM, MR 71, Bulletin Communal, Personeel – Ondervraging van M. De Vox, raadslid, 7 december 1897; SAM, MR 71, Bulletin Communal, Ordemotie van raadslid De Vos, 20 december 1897; SAM, Notulen: Geheime zitting, Verslag van het Schepencollege i.v.m. schorsing Van Boxmeer, 30 december 1897; SAM, Notulen: Geheime zitting, Mededeling van de brief van Van Boxmeer, 16 februari 1898.
- 43 Mechelen, Persoonlijk archief Van Boxmeer.
- 44 SAM, Secretariaatsarchief, 1898 vak 67 nr. 6, Ontslag van de stadsbouwmeester Van Boxmeer (1898), Ontslagbrief, 22 augustus 1898.
- 45 Van Boxmeer z.j. (noot 39).
- 46 SAM, MR 71, Bulletin Communal, Voorstel tot hervorming van de dienst openbare werken, 29 maart 1900.
- 47 SAM, MR 71, Bulletin Communal, Stedelijke Werken – Herinrichting der plaats van stadsbouwmeester, 26 april 1900.
- 48 Van Boxmeer z.j. (noot 39).
- 49 Van Boxmeer z.j. (noot 39).
- 50 Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, waaronder Mechelen zwaar te lijden had, bood Van Boxmeer zijn medewerking aan en organiseerde het ruimen van puin, het stutten van bouwvallige huizen en het opmeten en schatten van de oorlogsschade. In 1915 hervatte de stadsingenieur, die na Van Boxmeers pensionering was aangesteld, zijn ambt. Mechelen, persoonlijk archief Van Boxmeer, 'Beschouwingen over twintig jaren bestuur der stadswerken', 1935.
- 51 Strikt genomen werden deze laatste projecten niet uitgewerkt door Van Boxmeer in de functie van stadsarchitect – voor de voltooiing van het Paleis van de Grote Raad bijvoorbeeld werkte Van Boxmeer in principe in opdracht van de staat die eigenaar was van het gebouw (dat later stadseigendom werd), en voor de restauratiestudie van de lakenhal ging de stad met hem een 'bijzonder contract' aan, omdat de werken van die aard waren dat ze buiten de dienst van de stadsarchitect vielen. Die vage grens tussen publieke en private activiteit duidt andermaal op de gebrekkige reglementering van de opdracht, en de plichten van de stadsarchitect in Mechelen, zelfs nog aan het begin van de twintigste eeuw.
- 52 Kanunnik Willem Van Caster (1836-1918) was als archeoloog actief in verschillende lokale en regionale verenigingen: een eerste maal in 1897 en van 1902 tot aan zijn dood was hij voorzitter van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Vanuit zijn bekommernis om de Mechelse geschiedenis en monumenten kwam hij meermaals in aanvaring met architect Philippe Van Boxmeer, die er een andere visie wat betreft behoud en restauratie van monumenten op nahield. <http://www.oudheidkundigekring.be/mechelen/vereniging/geschiedenis>
- 53 Van Boxmeer 1935 (noot 50).
- 54 P. Van Boxmeer, 'La restauration de l'hotel de ville de Malines', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 15 (1905) 231.
- 55 Van Boxmeer vermeldt zelf onder meer schepenen Jean Baptiste Kempeneer (1836-1902) en ook kanunnik Willem Van Caster. Van Boxmeer 1935 (noot 50).
- 56 Van Boxmeer, 1935 (noot 50).
- 57 Van Boxmeer hanteert in de bronnen steeds zelf de benaming 'kunstgevels', doelend op gevels die een historische en ook esthetische-architecturale waarde hebben.
- 58 In enkele gevallen werd de gevel zelfs stadseigendom.
- 59 Van Boxmeer 1935 (noot 50).
- 60 Dit gebeurde nagenoeg nooit uit eigen beweging van de eigenaar. Gewoonlijk greep de stadsarchitect in naar aanleiding van een aanvraag tot bouw- of sloopvergunning van een historische gevel.
- 61 H. Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel 1998, 184-185.
- 62 Buls is de auteur van *Esthétique des Villes* (1893) en *La restauration des monuments anciens* (1903), en bepleitte een contextuele benadering van het monument. L. Van Santvoort, 'Restauratie en conservatie van de 19e eeuw tot 1931', in: F. Aubry e.a., *Restauratie en conservatie*, Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijke Gewest, Brussel 2011, 26. Stynen 1998 (noot 61), 184.
- 63 SAM, Modern Archief, Verslagen der bouwaanvragen, 4326, nr. 14866: Voorstel ter goedkeuring van ontwerp De Kluis, 23 juni 1900.
- 64 Stynen 1998 (noot 61), 221.
- 65 Het herstel van de gevel van het huis Sint-Jozef, dat samen met de historische huizen De Duivels en Het Paradijs een belangrijk historisch architecturaal ensemble vormt aan de Haverwerf, kent een bewogen geschiedenis. Omdat de eigenaar, die de historische gevel omstreeks 1902 wilde vervangen door een nieuwe gevel 'in moderne stijl', niet van een restauratie wilde weten en de stad geen actie ondernam, werd de gevel afgebroken. Van Boxmeer kon de afbraakwerken begeleiden en de oude

- gevelmaterialen nummeren, om ze vervolgens te bewaren in het stads-magazijn. Toen de nieuwe gevel in opbouw was en de schade aan het pittoreske hoekje aan de Haverwerf duidelijk werd, kon alsnog een regeling worden getroffen waarbij de stad eigenaar werd. De barokgevel werd deels met de oude materialen gereconstrueerd.
- 66 M. Eeman, H. Kennes en L. Mondelaers, *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Stad Mechelen, Binnenstad (Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen 9N)*, Gent 1984, 386.
- 67 De informatie over deze projecten komt integraal uit Van Boxmeers memoires: Van Boxmeer 1935 (noot 50), tenzij anders vermeld. Plannen werden niet teruggevonden.
- 68 Van Boxmeer 1935 (noot 50).
- 69 Van Boxmeer 1935 (noot 50).
- 70 Van Boxmeer 1935 (noot 50).
- 71 Mechelen, Persoonlijk archief Van Boxmeer, Het Vrijbroekpark (1948).
- 72 Eeman, Kennes en Mondelaers 1984 (noot 66), 223.
- 73 Van Boxmeer 1935 (noot 50).
- 74 Bertels en Van de Vijver 2007 (noot 1), 121.
- 75 Cornilly 2010 (noot 2), 557.
- 76 Van Boxmeer 1935 (noot 50).

J. FEYAERTS MA studeerde in 2012 af als kunstwetenschapper aan de Universiteit Gent, met een scriptie over de Mechelse stadsarchitect Philippe Van Boxmeer. Ze liep stage bij de Directie Monumenten en Landschappen

van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Momenteel bereidt zij een promotieonderzoek voor naar de geschiedenis en betekenis van de Belgische gevangenissenbouw vanuit architectuurhistorisch perspectief.

THE ARCHITECT AS CIVIL SERVANT

PHILIPPE VAN BOXMEER (1863-1955) HEADING THE BUILDING DEPARTMENT OF MECHELEN (1893-1913)

BY J. FEYAERTS

In 1893, Philippe Van Boxmeer (1863-1955) was the third person to be appointed city architect of the Belgian town of Mechelen. Some major cities such as Antwerp and Ghent had already instituted a city architect in the eighteenth century, and during the nineteenth century many smaller Belgian cities like Mechelen followed their example. Attention to the role and significance of these municipal architects has grown considerably in current research, and the Van Boxmeer case too provides an interesting perspective on the function and activities of governmental architects in medium-sized towns around 1900.

Van Boxmeer was responsible for the iconic (although sometimes controversial) restoration of some of Mechelen's major monuments. Among other buildings, he restored the former town hall 'De Beyaert' in a historicizing style and reconstructed the so-called 'Keldermans wing' at the old clothmakers' hall by following Rombout II Keldermans' original plans. Inspired by initiatives in other Belgian cities at the time, he also successfully implemented a funding system for the restoration of private historical facades, demonstrating an awareness of contemporary developments.

During his career as a city architect, he applied this scheme to restore some fifteen historically and architecturally valuable facades of private homes.

Where his predecessors had focused mainly on the

modernization of the city, Van Boxmeer's concern for its historical heritage was one of the focal points of his career. This shows that city architects could play an important role in heritage conservation.

Nevertheless, Van Boxmeer did not focus exclusively on the town's history. He certainly also had an eye for its future development and drew up ambitious plans to improve mobility in the city center and the periphery and to realize more public parks and gardens. Financial limitations, policy makers' visions but also political intrigue had an impact on the ability of the city architect to effectuate his ideas. Already in Van Boxmeer's recruiting, his local anchoring and (Roman Catholic) political affiliation had played a certain part. Four years of Liberal dominance in the city administration led to a crisis within the office of public works, which resulted in Van Boxmeer's dismissal, be it only temporarily. Moreover, his ambitious urban planning designs were not or only partly realized, due to their high financial costs but also because of lack of political support.

Our study of administrative archival documents relating to his realized projects was supplemented by a critical reading of Van Boxmeer's memoirs. These proved a unique source for research on the subject, providing a highly personal perspective on the office of the city architect, and the opportunities and constraints entailed in working in public service.

A.G. JONGMANS, M.W. VAN DEN BERG, M.P.W. SONNEVELD,
G.J.W.C. PEEK EN R.M. VAN DEN BERG VAN SAPAROEVA

LANDSCHAPPEN VAN NEDERLAND GEOLOGIE, BODEM EN LANDGEBRUIK

Wageningen (Wageningen Academic Publishers) 2013,
942 p., 2 dln., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978 90 8686 213 9, € 99,50

De auteurs van de tweedelige bodemkundige studie zijn grondig te werk gegaan. Het resultaat van hun werk moet eigenlijk een handboek worden genoemd, een naslagwerk dat vermoedelijk tientallen jaren de toon zal aangeven in dit vakgebied. Het handboek geeft een tamelijk volledig overzicht van wat er op dit moment bekend is over de vorming van de Nederlandse bodem. Om die te begrijpen, is het niet nodig veel verder in de tijd terug te gaan dan 100.000 jaar. Wat daarvoor is gebeurd, behoort tot het domein van de geofysica en gaat over de diepere lagen waar onze fossiele brandstoffen liggen opgeslagen, die ergens in de buurt van het carboon zijn gevormd, dat wil zeggen 250 miljoen jaar geleden, toen ons toekomstige koninkrijk nog ergens in de buurt lag van Brazilië. De platentektoniek wordt grotendeels buiten beschouwing gelaten, met uitzondering van de platen onder Europa, want die zijn nog steeds in beweging, al is het maar met enkele millimeters per jaar.

De auteurs blijven zoals gezegd dicht bij onze eigen tijd, althans gerekend op de tijdschaal van de geschiedenis van de aarde. Ze beperken zich ook aan de andere kant van de tijdschaal. Wat er de laatste 1000 jaar is gebeurd, wordt slechts in vogelvlucht behandeld. De auteurs zijn onvervalste ingenieurs uit Wageningen en laten bijvoorbeeld de historische geografie over de periode na 1000 nagenoeg buiten beschouwing. Zo wordt wel het een en ander meegedeeld over het systeem van de cope-ontginning in het laagveengebied, maar de fundamentele studie hierover van Hendrik van der Linden uit 1955 (*De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*) wordt niet genoemd.

Er zijn nog meer onderwerpen die de auteurs nauwelijks behandelen, zoals de geschiedenis van de landbouw, het natuurbeheer en de waarderingsgeschiedenis van het Nederlandse landschap. De ingenieurs hebben hun terrein van onderzoek stevig afgebakend. Dit is geen verwijt, maar een constatering. Ook zonder de genoemde niet behandelde onderwerpen is het handboek een verbluffend nauwkeurige studie naar de vorming van de bodem, alles in navolging van de grondlegger van de bodemkunde in Nederland C.H.

Edelman, wiens portret al voor in het eerste deel is opgenomen. Uit eerbetoon, want het is de enige foto van een persoon in de twee delen. Daarna volgen talloze foto's van pyrietdeeltjes, geoxideerde sedimenten en van primair mineraal pyroxeen. De analyses van podzolering en van pseudohumushuidjes (polymorfe organische stof) komen in dit handboek uitgebreid aan de orde en gaan vele stappen verder dan wat Edelman ooit had kunnen dromen. Het hoofdstuk over bodemvormende processen is alleen bestemd voor lezers die met succes een universitaire opleiding in de chemie hebben afgerond. Wie geïnteresseerd is in moderne dateringsmethoden, kan zijn hart ophalen aan het hoofdstuk over de ijstijden. Klimaatveranderingen kunnen onder andere worden gereconstrueerd aan de hand van de verhouding tussen de twee verschillende zuurstofisotopen, $\delta^{18}\text{O}$ en $\delta^{16}\text{O}$. De kern van het eerstgenoemde zuurstofatoom heeft twee neutronen meer en is dus zwaarder en verdampt daardoor minder snel. Men kan uit de verhouding $^{16}\text{O}:^{18}\text{O}$ van de eencellige organismen die zijn bewaard (in dateerbare afzettingen) de veranderingen in warme en koude perioden aflezen. De grafiek hiervan over het pleistoceen en holoceen (tussen 400.000 jaar en 1.000 jaar geleden) laat grote verschillen in temperatuur zien. Naast deze methode is er ook nog de bekende C^{14} -methode, waarbij de ouderdom van organismen gemeten wordt aan de hand van radioactief verval van dit koolstofisotoop met de halfwaardetijd van ongeveer 5500 jaar.

Na de hoofdstukken over verschillende fysisch-geografische technieken en grondslagen volgen hoofdstukken over het landijs, de stuwwallen en de smeltwaterbekkens. Hiervan zijn de sporen nog duidelijk in verschillende gebieden te zien, bijvoorbeeld in de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei. De door het ijs opgeschoven kleipakketten vormen heuvels die hier en daar worden onderbroken door smeltwaterpoorten, zoals die bij Leersum. Aan de zuidkant van de stuwwallen vormden zich smeltwater-rivieren die een uitweg naar de lager gelegen zee zochten. Dit rivierwater vond ongeveer 150.000 jaar geleden een uitweg door drie grote doorgangen naar zee. In die tijd kreeg ons land dus zijn eerste, ruwe vorm. Pas ongeveer 1000 jaar

geleden kwamen de voorgangers van Rijkswaterstaat orde op zaken stellen, aanvankelijk met weinig succes, maar sinds de zeventiende eeuw wordt Holland beroemd om zijn waterstaatkundige werken. Toch moesten enkele jaren geleden nog hele dorpen in de Betuwe naar hogere gronden worden geëvacueerd wegens overstromingsgevaar. Overigens krijgt het onderwerp waterbeheersing niet veel aandacht, vermoedelijk omdat het verweven is met zaken waarvoor de ingenieurs geen belangstelling hebben, namelijk staatsinstellingen, wetgeving en bestuur. De aanpak van de auteurs is beknopt en zakelijk: ze beperken zich tot wat het water zelf heeft gedaan en nog doet, in weerwil van het menselijk ingrijpen, hetgeen zij met academische afstandelijkheid 'antropogene veranderingen' noemen.

De mens doet zijn intrede in deel twee, waar de veengebieden ter sprake komen, want enkele duizenden jaren geleden had zich al in het westen van ons gebied veen ontwikkeld: een pakket van afgestorven plantenmateriaal. Dit pakket kon zich tot een immense koepelvormige bult ontwikkelen toen zo ongeveer 6000 jaar geleden de duinen de zee afsloten. Dit veen is door oxidatie, klink en menselijk ingrijpen grotendeels verdwenen. Door de ontginning ervan daalde de bodem tot meters onder de zeespiegel. De ontginningen kwamen daardoor lager te liggen dan de rivieren en de daarvan afgetakte stroompjes, zodat het landschap een systeem van omdijkte polders werd. We zijn dan in de Middeleeuwen aanbeland. Grote gedeelten van het veen werd als brandstof gebruikt, waardoor er talloze veenplassen ontstonden. Het veen werd hier en daar ook weggeslagen door zeewater, dat door openingen in de duinen naar binnen stroomde en klei afzette. Er

zijn verschillende van dergelijke transgressies geweest. Het kustgebied is voor fysisch geografen misschien wel het meest spectaculaire onderwerp en daarom krijgt het veel ruimte, vooral wanneer de zee- en kleigebieden daarbij worden betrokken en de droogmakerijen.

Het landschap in het westen van Nederland is grotendeels tot stand gekomen door ontginningen van het veenkussen door middel van het graven van afwateringssloten in een patroon dat hier en daar nog goed bewaard is gebleven. Hierover is al veel gepubliceerd. Dit blijkt ook uit de bibliografische gegevens die achter elk hoofdstuk te vinden zijn. De auteurs leggen de nadruk op de meer technische aspecten van de veenvorming, op de diverse soorten veen en op de opbouw van de bodem. Zij graven gaten in de bodem en analyseren de grondprofielen. In die kuilen ligt hun kracht. Wanneer de auteurs de Ecologische Hoofdstructuur ter sprake brengen en de ontwikkeling van Nieuwe Natuur, bijvoorbeeld de ontpoldering van de Hertogin Hedwigepolder, dan laten ze de maatschappelijke discussies daarover en de politieke achtergronden ervan geheel buiten beschouwing. Niet uit onverschilligheid, denk ik, maar omdat ze mogelijk het idee hebben dat al die zaken buiten hun wetenschappelijke opdracht vallen. Als dat zo is, dan vind ik ineens het zogenaamde wetenschappelijke onderzoek maar angstig wereldvreemd. Neemt niet weg dat ik diep onder de indruk ben gekomen van wat de geografen allemaal uit hun kuilen in de grond kunnen aflezen.

WIM DENSLAGEN

MARIEKE BERKERS ET AL., KOOS BOSMA (EINDRED.)

SCHIPHOL MEGASTRUCTUUR ONTWERP IN SPECTACULAIRE EENVOUD

Rotterdam (naio10 uitgevers) 2013, 321 p.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 5662 8512,
Engelstalige editie: ISBN 978 90 5662 852 9, € 49,50.

'Is the contemporary city like the contemporary airport – "all the same"?' Met deze vraag opende Rem Koolhaas zijn tekst 'The Generic City'. In 1995 positioneerde hij zich daarmee in de voorhoede van een debat

dat nieuwe perspectieven op de breed uitgesmeerde generische nevelstad wilde ontwikkelen. Bijna twintig jaar later heeft een gediversifieerd cultureel perspectief op de nevelstad algemeen ingang gevonden onder

stedenbouwkundigen en architecten, waardoor er een veelheid aan discours voorhanden is over dit gebied. Toch blijft nog een aantal blinde vlekken over. Veelal zijn dat de gebieden die weinig of niets met het 'bewonen' van die nevelstad te maken hebben, maar louter met het gebruik ervan: de snelweg, de shopping mall, het havengebied, het industrieterrein, de luchthaven. Het is in die zin niet verwonderlijk dat het citaat van Koolhaas opduikt in een essay van Koos Bosma en Anna Nikolaeva dat de inleiding vormt tot *Schiphol megastructuur*, hoewel er in dit boek eigenlijk in de omgekeerde richting naar een analogie wordt gezocht: is de hedendaagse luchthaven zoals de hedendaagse stad, generisch en overal hetzelfde?

Bij aanvang van het boek is duidelijk dat deze vraag niet met een eenvoudig ja of nee te beantwoorden valt. De gelijkenissen tussen stad en luchthaven zijn veelvuldig, maar ontoereikend om de betekenis van de hedendaagse luchthaven volledig te kunnen doorgronden. Zoals redacteur Koos Bosma het zelf uitdrukt in het essay waaraan dit boek zijn titel ontleent ('Afscheid van de spectaculaire eenvoud?') is de luchthaven vandaag niet zozeer een betekenisloze of generische plaats geworden als wel een plaats die nog moeilijk onder één noemer te brengen is. De luchthaven is een bijzonder hybride plek die verwantschap in zich draagt met de noties van 'stad', 'infrastructuur' en 'bedrijf' – om er maar enkele te noemen. Al naargelang het verhaal dat men wenst te vertellen, kan men de aandacht vestigen op de ene of de andere referentie, maar de logica's van de stad, de infrastructuur en het bedrijf onderbouwen simultaan de wijze waarop de luchthaven ons voor ogen komt.

Om die complexiteit bevattelijk te maken, probeert het boek via een breed spectrum aan narratieve structuren, in weerwil van de populaire perceptie van de luchthaven als een generische stad, door te dringen tot de genetische code van de hedendaagse luchthaven en deze te portretteren als een plaats met een eigen identiteit, een eigen verhaal. Vanuit negatief oogpunt zou men kunnen stellen dat, aldus Bosma, door toeneemende standaardisatie op het vlak van luchthaventechnologie, mondialisering van de economie, veiligheidsmaatregelen, et cetera, luchthavens steeds verder geüniformiseerd worden. Een positieve benadering van dezelfde fenomenen, die in dit boek wordt gehanteerd, gaat ervan uit dat men luchthavens wereldwijd ook kan lezen als lokale variaties op een thema, waarbij de genetische code stevast voortkomt uit een aantal nationale of regionale factoren: de locatie, de infrastructuur, de configuratie van de landingsbanen, de typologische ontwikkeling van de terminal en de omgeving die bepaald wordt door het tijdsgewricht, het economische klimaat en door de nationale en lokale planningscultuur.

Schiphol megastructuur probeert vat te krijgen op die lokale variaties en vertelt zo vele verhalen tegelijker-

tijd, in een omvangrijke poging de hybriditeit van de luchthaven – en hoe die tot stand kwam in de loop van de tijd – zo nauwgezet mogelijk te reconstrueren. Het resultaat is een ode aan een van Nederlands meest internationale steden. Die ode is meervoudig en gelaagd, omdat een luchthaven – net als een stad – zich nu eenmaal niet op een simpele manier laat vatten in woorden of beelden. De strategie die door de makers van het boek is gehanteerd, duidt inherent op deze complexiteit die voortkomt uit de verschillende netwerken en levens die elkaar kruisen op deze plek.

Het eerste deel van het boek beslaat vier visuele essays, gerangschikt volgens schaal, die uitgebreid de luchthaven en zijn geschiedenis in beeld brengen. Op schaal 1:10.000 wordt Schiphol gelezen als megastructuur. Aan het andere eind van het spectrum, op schaal 1:10, is er de blik op het interieur en de bewegwijzering, onvermijdelijke instrumenten om een stad als deze bruikbaar en leesbaar te maken. Daartussenin is er de infrastructuur van Schiphol, op schaal 1:1.000, en de architectuur op schaal 1:100. Bij elke schaal hoort een uitgebreide reeks illustraties zoals foto's, schetsen, plannen en architecturale details, die het boek tot een beeldrijk geheel maken. In die veelheid aan beelden maken kleine icoontjes op de rechterpagina de lezer wegwijs in het kluwen van de luchthaven door elk beeld te situeren op een minuscuul kaartje van Schiphol.

Acht tekstuele essays van verschillende auteurs vormen het tweede deel van het boek, waarin dieper wordt ingegaan op de processen en ambities die Schiphol vormgaven. Ze bieden inzicht in een reeks verhalen die voor de gebruiker, op weg naar of van zijn vliegtuig, zelden of nooit aan de oppervlakte komen. Er is het verhaal over hoe Schiphol ooit – soms heel vluchtig – onderdeel was van een collectief geheugen, een vergeten geschiedenis die getraceerd wordt in postkaarten en krantenknipsels. Er is het verhaal over het doorontwikkelen van de luchthaven tot stad of stadsdeel vanuit economische logica. Er is een verhaal over de gespannen verhouding van een iconische luchthaven met het 'hinterland' waarmee hij historisch vergroeid is. Van grote betekenis was het feit dat in 1958 de luchthaven veranderde van een dienst van de gemeente Amsterdam in de NV Luchthaven Schiphol. Dat ging gepaard met een nieuwe vorm van management die zich langzaamaan ontplooidde en nieuwe uitdagingen aanging om de voorname positie van Schiphol overeind te houden. Van meer recente datum, maar voortbordurend op hetzelfde elan, is de wijze waarop dit bedrijf zich beroept op de referentie van de stad met het concept van 'Schiphol Airport City' om zichzelf in de wereld te profileren. De verhalen die worden ingezet in het boek om die evolutie te schetsen, laten betrokkenen aan het woord die vaak buiten het discours van de architectuurgeschiedenis vallen: de CEO, de ingenieur, de ontwerper van de bewegwijzering, om maar

enkelen te noemen. Het boek biedt zo een verfrissend perspectief op het architectuur- en stadsproject Schiphol – want architectuur en stedenbouw vormen ondanks de heel diverse stemmen toch een rode draad in het boek – die nog te vaak genegeerd wordt.

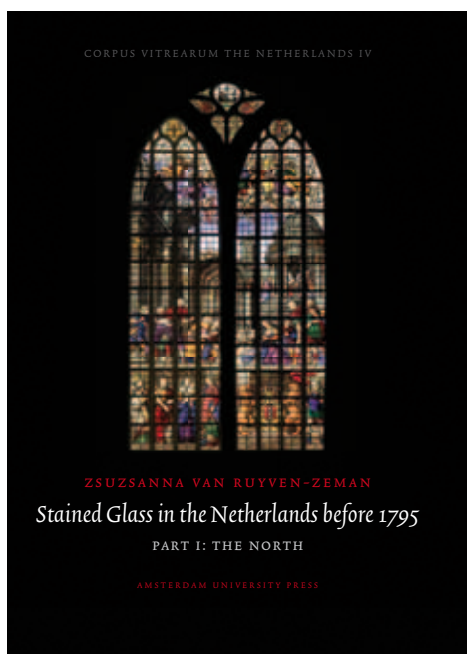
Die overvloed aan stemmen en de veelheid aan referentiekaders die het boek kenmerken, hebben ook een prijs. Die prijs is een zekere mate van onduidelijkheid over het debat waaraan dit boek een bijdrage wenst te leveren. Schiphol mag door de jaren heen dan wel een begrip geworden zijn, het blijft zonder meer een moeilijk te vatten project. Het is een anomalie in het Nederlandse polderlandschap, zo zou men kunnen stellen. Volgens Bosma echter moet Schiphol, ondanks zijn ongewone ligging onder de zeespiegel, zijn unieke omringende landschap en het hoogst particuliere ontwerp voor de luchthaven zelf, gerekend worden tot de reeks ‘megastructuren’ die Nederland de nodige allure bezorgen: de Limes, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, het Zuiderzeeproject en de Deltawerken.

Die vergelijking is tegelijkertijd gedurfd en hoopgevend. Ze is gedurfd omdat ze de intentie van het boek om van Schiphol een rijk geschakeerde lezing te maken in één beweging lijkt te ondergraven, door de luchthaven te scharen in een familie van projecten waar Schiphol schijnbaar weinig verwantschap mee

heeft (afgezien van de schaal van deze verschillende megastructuren). Maar het onderbrengen van Schiphol in deze familie werkt wel verhelderend. Het opent een langlopend historisch perspectief dat meer aandacht verdient.

De vergelijking die Bosma presenteert is ook hoopgevend, omdat ze wijst op een schijnbaar onvermoeibare drang van de mens om zijn ruimtelijke omgeving te cultiveren en van betekenis en nuances te voorzien – zelfs luchthavens – al is het in het geval van dit boek nog niet helemaal duidelijk in welke context die nuances relevant zijn. In het essay over de luchthaven als prototype van de globale stad wijst Bosma erop hoe de Britse architectuurhistoricus Reyner Banham in zijn boek *Megastructure: Urban futures of the recent past* (1976) de pier van Scheveningen opnam als het enige Nederlandse project omdat, aldus Bosma, Schiphol toen nog niet als megastructuur op de radar was verschenen. Vandaag is Schiphol overduidelijk wel een megastructuur. Maar als Banham nog onder ons zou zijn geweest en zijn boek uit 1976 had willen actualiseren met de kritische blik die hem eigen was, blijft de vraag open tussen welke projecten Schiphol zich zou bevinden in dat boek.

DAVID PELEMAN

ZSUZSANNA VAN RUYVEN-ZEMAN

STAINED GLASS IN THE NETHERLANDS BEFORE 1795

PART I THE NORTH. PART II THE SOUTH

Corpus Vitrearum The Netherlands; vol. IV, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011, twee delen, 816 pp., 589 afb., 11 provinciekaarten, ISBN 978 90 6984 518 0, € 185,00.

‘De hertogstad kan zich beroemen op een kunstenaar, die de eeuwen overleeft, de glazenier en schilder Jeroen Bosch’, luidt een zinsnede in een door romanschrijver Antoon Coolen verzamelde bundel opstellen (F. van der Ven, ‘Spiegel van Brabant’, in: *Land en volk van Brabant*, Amsterdam/Antwerpen 1950, 117). Nie-

mand zou Jheronimus Bosch tegenwoordig nog karakteriseren als ‘glazenier’. Toch komt ook hij voor, en terecht, in het tweedelige *Stained Glass in the Netherlands before 1795*. Zsuzsanna van Ruyven-Zeman vermeldt Bosch als een van de vele kunstenaars die gebrandschilderd glas ontwierpen. Opmerkelijk genoeg teke-

nend of schilderend op gebruikt beddengoed: volgens de archivalische bron moest Bosch 'een patroon van eenen gelaes' maken op 'een paer aulder slaepplaekens', waarna een lokale glazenier, Willem Lombart, het raam zou uitvoeren (Brabants Historisch Informatie Centrum, Rekeningen Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, 1493-1494, fol. 295; G.C.M. van Dijck, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch*, Zaltbommel 2001, 176-177).

Behalve dat uit deze vermelding duidelijk wordt dat een kunstschilder ontwerpen leverde voor gebrandschilderd glas dat vervolgens door gespecialiseerde kunstambachtslieden werd uitgevoerd, blijkt er ook uit dat in een stad als 's-Hertogenbosch in de late vijftiende eeuw ten minste één glazenierswerkplaats actief was. Verrassend is dat 's-Hertogenbosch, waar helemaal geen sprake is van een schilderkunstige traditie, wel enkele opvallende glazeniers voortbracht. De Bourgondische hertog Filips de Stoute (1342-1404) had een glasschilder uit 's-Hertogenbosch in dienst, een zekere Gossuin (Gosuwijn), die in 1397-1398 werd ingezet voor de beglazing van de Chartreuse van Champmol. Jan Roelofsz van Diepenbeek, 'a major artist', werkte er in de late zestiende en het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Zijn zoon en leerling Abraham van Diepenbeek vestigde zich in Antwerpen als 'gelaesschryver' en schilder; Jan de Labaer, wellicht ook leerling van Jan Roelofsz, schreef zich in het Antwerpse Sint-Lukasgilde in als meester-glazenier, en de Bosschenaar Theodoor van Thulden schoolde zich in de Scheldestad en was wat gebrandschilderd glas betreft 'slechts' actief als 'painter-inventor', zoals Van Ruyven-Zeman hem karakteriseert. Een zekere Claes Jansz Wytman vertrok in die jaren als glazenier naar Rotterdam, werkte in Gouda en keerde nog tijdelijk terug naar het inmiddels protestantse Den Bosch, waar in het tweede kwart van de zeventiende eeuw de 'gelaesmaker' Casper Duyts en de 'gelaesschryver' Peter de Haen heraldische glazen schilderden (p. 662, 665, 669-670). Deze voorbeelden geven aan hoezeer het rijk gedocumenteerde boek van Van Ruyven-Zeman veel meer biedt dan alleen een gedetailleerd en schier compleet overzicht van al het bewaard gebleven gebrandschilderd glas in het huidige Nederland.

Nederland is in dit overzichtswerk ingedeeld in de elf staatkundige provincies, de twaalfde, het in 1986 ingestelde Flevoland, komt niet voor. Dit omdat er eenvoudigweg geen enkel stuk gebrandschilderd glas van vóór 1795 is getraceerd – hoewel deze er ongetwijfeld in de raadhuisen, kerken en rijkere woonhuizen op Urk en Schokland moeten zijn geweest. Gekozen is om in dit Engelstalige boek de Nederlandse provincies aan te duiden met hun formele benaming, met uitzondering van Friesland, dat immers sinds 1997 officieel Fryslân heet. Per provincie worden consequent na een korte inleiding in essayvorm deelonderwerpen behandeld, afhankelijk van de provinciale rijkdom meer of minder

uitgesplitst. Voor de uitzonderlijk rijke provincie Zuid-Holland betekent dit bijvoorbeeld: 'Extant Glass and Drawings', 'Iconography and Donors before the Dutch Revolt', 'Iconography and Donors in the Dutch Republic', de zes belangrijkste gemeentelijke ensembles, 'Windows Described in the Late 18th and Early 19th Centuries and Now Lost' en 'Domestic Glass', gevolgd door de in principe complete 'Catalogue' van alles nog aanwezig binnen de betreffende provinciale grenzen. Het aanbod en de overgeleverde gegevens per provincie verschillen sterk en dus ook de ruimte in de twee delen: Drenthe 6, Overijssel 26, Groningen 31, Zeeland 32, Limburg 33, Brabant 42, Gelderland 44, Friesland 56, Utrecht 56, Zuid-Holland 174, Noord-Holland 190 pagina's.

Dit soort kwantitatieve gegevens gerelateerd aan historische demografische, economische en politieke situatie, door de auteur aangestipt in inleidende teksten, biedt perspectief voor verder onderzoek, evenals uiteraard al het nu in kaart gebrachte nog bestaande en niet meer bestaande maar wel gedocumenteerde materiaal. Voor zowel kunsthistorisch als meer historisch gericht onderzoek zal *Stained Glass in the Netherlands before 1795* zeker gaan functioneren als een ware fundgrube, hoe voorbeeldig ook alles binnen het kader van de twee voorliggende banden al is uitgewerkt. Het overzicht geeft een nagenoeg compleet beeld van wat in 2010-2011, toen de kopij werd afgesloten, bekend en redelijkerwijs te achterhalen was. Honderd procent compleet zijn is uiteraard onmogelijk. Archiefonderzoek per kerk, kapel, raadhuis, waterschap, gilde enzovoort zal in veel gevallen nieuwe gegevens opleveren over wat er ooit was of had moeten komen, wat in de loop van de tijd veranderd werd of, vaker uiteraard, onherroepelijk verloren ging.

Ook archeologisch is er natuurlijk perspectief op nieuwe vondsten die allerlei inhoudelijke consequenties kunnen hebben. Spectaculair in dit verband is de grote glasvondst gedaan in de binnenstad van Roermond in 2011: zo'n 1200 kilo glas uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, zowel ongekleurd als ruim 9000 fragmenten afkomstig uit religieuze en profane context. Vermoedelijk betreft het voor hergebruik, dus voor omsmelting verzameld glas. De scherven tonen allerlei figuratieve voorstellingen, landschapsfragmenten, geometrische patronen en opschriften, deels van sublieme kwaliteit. De gemeente Roermond, eigenaar van deze schervenschat die door archeologisch onderzoeksbureau SOB Research werd opgegraven, heeft een digitaliseringsproject opgezet met als doel dat medio 2014 de datasets en de, ook wettelijke verplichte, archeologische eindrapportage van de opgraving beschikbaar zijn. De visie op de laatmiddeleeuwse en renaissance-glasschilderkunst in de provincie Limburg, en daarmee van de Nederlanden, zal door deze vondst ingrijpend veranderen. In de *Corpus Vitrearum*-delen wordt het perfecte instrument aange-

reikt om verder te komen met de bestudering van deze in de boeken nog net gesignaleerde Roermondse scherven.

Slechts één aspect uit de geschiedenis van het gebrandschilderd glas heb ik kunnen bedenken dat, opmerkelijk genoeg, niet voorkomt in het magnifieke overzichtswerk: het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne fenomeen van het verplicht schenken van gebrandschilderd glas als straf of zoen. Het als straf opleggen van moreel goed geachte prestaties was bepaald niet ongebruikelijk in zowel wereldlijke als kerkelijke rechtspraak. Dit kon variëren van publiekelijk afsmecken van vergiffenis, het uitdelen van aalmoezen, het afleggen van een pelgrimage of het laten maken van een liturgisch voorwerp of kunstwerk ter verfraaiing van een bedehuis – dus ter ere Gods en voor ieders welzijn. Onder deze laatste categorie komen we zowel in de Zuidelijke als de Noordelijke Nederlanden opgelegde donaties van gebrandschilderd glas tegen. Het vervaardigen van ‘brandramen’ (in het Vlaams) was een kostbare zaak en de verplichting tot het schenken ervan moet dan ook gegolden hebben als een zware straf. In zijn artikel over het Haagse gebrandschilderd glas dat Frank van Borselen in het midden van de vijftiende eeuw schonk aan de Heilig-Bloedkerk in het Noord-Duitse Wilsnack suggereerde de bouwhistoricus Herman Janse zelfs dat het hier om een zoen gegaan zou zijn (H. Janse, ‘Een Nederlands gebrandschilderd glas in de Heilig Bloedkerk te Wilsnack [D.]’, *Bulletin KNOB* 91 (1992), 21-27). Dit wordt overigens terecht niet gevolgd door Van Ruyven-Zeman (p. 465-468). Na een bloedig verlopen geschil met Hanzekoopliden in 1436 verplichtte de Zeeuws-Vlaamse stad Sluis zich in 1443 uiteindelijk tot het stichten van een kapel met gebrandschilderde ‘glasevinsteren’ waarin ‘sullen moghen staen de wapene van den keysere ende

koervorsten’, en andere wapens, met dien verstande dat ze voor beide partijen niet aanstootgevend mochten zijn (J.H.A. Beuken, *De Hanze en Vlaanderen*, Maas-tricht 1950, 101; B.H.D. Hermesdorf, *Recht en taal te hoofde*, Zwolle 1955, 273). De stad Haarlem legde in 1519 een geschil met Edam bij over slechte kwaliteit geleverd *Hairlems bier* door een raam te schenken met de voorstellingen van een hele reeks heiligen, de paus, kardinalen, de keizer en het wapen van Haarlem. De viskopers van Middelburg werden in 1524 door de stedelijke overheid verplicht om een glas te laten maken voor de Westmonsterkerk aldaar (Hermesdorf 1955, 274-277). Ook een tweetal helaas verloren glazen van de door Van Ruyven-Zeman vermelde monnik-glasschilder Cornelis Volpartsz uit Gouda (p. 22, 473) waren het resultaat van verplichte boetedoening. In 1501 vervaardigde deze voor de raadskamer in het Goudse stadhuis vier gebrandschilderde ramen; volgens de bewaarde rekening bracht hij op de helft daarvan de tekst aan ‘Dirck Hoeck woude naer de Weth niet leven, Tot Correctie heeft hij dees twee glazen gegeven’ (J. Schouten, *Gouda, vroeger en nu*, Bussum 1969, 26; G.C. Helbers, ‘De geschiedenis van het gebouw en zijn voorgangers’, in: *Zevende verzameling bijdragen Oudheidkundige Kring ‘Die Goude’*, Gouda 1952, 102).

In 2012 ontving Zsuzsanna van Ruyven-Zeman volledig terecht de Mr. J.W. Frederiksprijs voor haar *Stained Glass in the Netherlands before 1795*, dat niet alleen voor altijd het standaardwerk zal blijven voor het gebrandschilderd glas in Nederland, maar ook zal zorgen voor een (inter)nationale herwaardering van dit vanouds te onbekend en daardoor te weinig be-mind en onvoldoende bestudeerd Nederlands erfgoed.

JOS KOLDEWEIJ

114 1109

DE BEMERK ESTAMINET

DEEST